

A 16. SZÁZADI VITÉZI ÉLET
NYELVI KIFEJEZÉSEINEK
JELENTÉSTANI VIZSGÁLATA

Doktori disszertáció

írta:

B r a t i n k a J ó z s e f

József Attila Tudományegyetem

Szeged .

1978.



TARTALOM

BEVEZETÉS	I
BIBLIOGRÁFIA	VIII
JELENTÉSTANI VIZSGÁLATOK:	
1. <u>A VITÉZI ÉLET KERETEI</u>	1
1.1. <u>Hadi szervezet</u>	1
1.1.1. hadsereg	1
1.1.2. beosztások, rangok	7
1.1.3. fegyvernemek	21
1.1.4. hadrend	32
1.2. <u>Hatalom, hierarchia</u>	36
1.3. <u>A vár és felépítése</u>	42
1.4. <u>Tárgyi eszközök, felszerelés</u>	51
1.4.1. a fegyver poliszémiája	51
1.4.2. szűrő-, vágófegyverek	56
1.4.3. lövőfegyverek	59
1.4.4. egyéb eszközök, szerek	62
2. <u>A HADVISELÉS MOZZANATAI</u>	65
2.1. <u>"Ellenkezés", provokáció</u>	65
2.2. <u>Hadi előkészületek</u>	67
2.2.1. mozgósítás, toborzás	67
2.2.2. felvonulás, letáborozás	78
2.2.3. harchoz állás, támadás	83
2.3. <u>Összeecsapás, harc</u>	90
2.3.1. viadal	90
2.3.2. ostrom, várívás	96
2.3.3. portyászás, "csata"	102
2.3.4. hadi fortélyok, taktikák	115
S Z Ó M U T A T Ó	127



BEVEZETÉS

Dolgozatomban arra vállalkozom, hogy a régmúlt egy sajátos csoportnyelvét, a 16. századi vitézi élet nyelvi kifejezéseit vizsgáljam jelentéstani szempontból. Először is arra próbálok meg válaszolni, mi irányítja e témára a kutató figyelmét.

1. A 16. századi vitézi élet és nyelv

Sokáig tartotta magát egy felfogás, amely a 16. századot s általában a hódoltság időszakát úgy tekintette, mint a pusztulás, egyfajta anyagi-szellemi bénultság korszakát. Mindez azonban csak kis részben igaz. A mohácsi csatavesztés s a nyomában járó hatalmi viaskodások, végül az ország három részre szakadása kétséggel megrendítette, kimerítette az amúgy is válságokkal küszködő társadalmi-gazdasági rendszert, másrészt pedig törést okozott a középkori kultúrában és nyelvi fejlődésben, -- de korántsem ítélte pusztulásra a magyarságot. A század közepe táján, a viszonyok konszolidálódásával ui. élénk pezsgés indult a társadalmi élet minden területén: új erőre kapott a gazdasági élet, kialakultak a művelődés és nyelv új központjai, tért hódított a reformáció s vele egy erőteljes anyanyelvű irodalom. Ezzel együtt - a három részre osztottság ellenére, de bizonyos fokig ennek révén is - egyfajta nemzeti öntudatosodás vette kezdetét, amelynek egyik szembevető jele a magyar nyelv térhódítása az irodalomban és a közélet különböző területein, s amelynek betetőződéseként a század utolsó negyedére lassanként kialakulnak egy magyar irodalmi nyelv létfeltételei.

Ebben a nemzeti öntudatosodásban fontos szerepet játszottak a magyar végvárok, melyek a legközvetlenebbül a mindennapok véres valóságaként élték át a magyarság megpróbáltatásait. Jelentőségük az ellenállás, védekezés sürgető feladatai közepette nőtt meg, s ezzel párhuzamosan sajátos vitézi réteg, vitézi életforma, erkölcs és nyelv formálódott

ki a végekben.

Noha a nagy hadjáratok után /a század második felében/ papíron béke volt, a veszély sohasem szűnt meg, így a harc is állandó kísérőjévé, sőt lételemévé vált a végvári életnek. Állni kellett a "versenyt" a törökkel a hadi élet minden területén, vakmerő portyáira, "csatázásaira", ravasz taktikáira hasonló portyákkal és még több hadi furfanggal kellett válaszolni. Mindebben pedig nem a /jól fizetett!/ idegen zsoldosok, hanem a magyar vitézek jeleskedtek, élükön olyan legendás hírű, rettegett bajnokokkal, mint /a közvitézből palotai kapitánnyá lett/ Thury György vagy Nádasdy Ferenc /a "fekete bég"/. Nemcsak a nyereség, a zsákmány vezette őket, noha a végekben uralkodó inséges viszonyok erre is okot adtak, -- lényegében egy nemzet "gerillaharcát" vívták a végvári élet törvényei szerint, vitézi "hírt s nevet", "tisztességet" szerezve maguknak.

A törökkel való katonai szembekerülés gyökeresen átalakította a magyar hadászatot is. Kiderült, hogy nem lehet eredményesen harcolni a török ellen az eddigi, nyugat-európai harcmodorban, tehát meg kellett ismerni, el kellett sajátítani a hódítók saját stratégiáját. Keleties eszközök, módszerek terjedtek el, ami egyúttal visszatérést is jelentett az ősi magyar harcmódhoz, a régi technikákhoz /pl. a földvár-építés/. Ráadásul erre az időszakra esik a lőfegyverek elterjedése, melynek szintén mélyreható hadászati következményei voltak. Végül is ez a megújuló, kiterelő, kiterelő élet egy páratlanul gazdag magyar katonai nyelvet teremtett meg, mely hű tükörképe azoknak az intenzív változásoknak - gyarapodásnak és finomodásnak -, amin általában nyelvünk a 16. században ment át.

Először is meglepő e nyelvezet magyarsága: nincs olyan eszköz, dolog vagy cselekvés, amire ne lenne magyar szó, s amit ne tudnának közérthető és roppant szemléletes formában kifejezni. Ezzel természetesen nem azt állítjuk, hogy nem voltak idegen elemek, jövevényszók ebben a nyelvben, -- lényegileg, gerincét tekintve volt magyar, amelybe természetes módon épültek be az idegen elemek. Ezt a magyarságot mi

sem bizonyítja jobban, mint a vitézi nyelv kisugárzó ereje: magyar szavakra bukkanunk a korabeli német és latin nyelvű írásokban is /olyan kulcsszavakra, mint a hajdu, huszár vagy a száguldó/, és számos 16. századi hadi műszó vált nagy elterjedtségű vándorszóvá /köztük a szláv eredetű csata, amely a magyarban kialakult hadi jelentéssel visszakerült a szláv nyelvekbe/. Nem utolsó sorban pedig ezt a nyelvet használták a török helytartók is a diplomáciai érintkezés céljára.

Nem nehéz megsejtenünk a magyarázatot erre az erőteljes magyarságra: a végvári vitézek a nép egyszerű fiaai voltak, akik a maguk természetes módján szemlélték, s a maguk eleven, alkotó nyelvérzékekével fejezték ki a hadi élet momentumait. A kisugárzó erő pedig azzal függ össze, hogy a végekben magyar kapitányok és legények játszották a döntő szerepet, így természetes, hogy az ő szokásaik, az ő nyelvük került előtérbe. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a 17. században, amikor a magyarság - paradox módon - fokról-fokra kiszorult a végekből, majd amikor az egész végvári rendszer megsemmisült, tömegével áramlottak az idegen - főleg német - elemek katonai nyelvünkbe, s ezzel annak belső dinamizmusa is visszaszorult.

Ezek után lássuk közelebbről, hogyan épült fel, milyen forrásokból táplálkozott a 16. századi vitézi nyelv, s hogy miben állt az említett belső dinamizmus. Mindenekelőtt örökölt egy alapszókinccset, amelybe a megelőző századok speciális hadi kifejezései tartoznak. Ezek között találunk ősi elemeket /pl. had, vív/ és már nyelvünkbe épült jövevényszavakat /pl. kard, sereg/ . Egy részük változatlanul élt tovább, másik részük azonban a hadi életben végbement változásokat követve álértékelődött ill. új jelentésváltozattal gazdagodott /pl. vitéz, puska, támad/ . A szókinccs fontos részét alkotják a 16. századi jövevényszavak, melyekre jellemző, hogy egy bizonyos szűk jelentéssel, hadi terminus technikusként épültek nyelvünkbe, s hogy igen gyorsan elvesztették idegenszerűségüket /pl. csata, dárda, cirkál/ . Némileg más a helyzet a török átvételekkel /pl. handzsár,

szpáhi/a/, szandzsák/, ezek ui. inkább a török viszonyokra utaló idegen elemek maradtak.

A vitézi nyelv fontos, szinte kiapadhatatlan forrása volt végül a köznyelv, ahonnan jelentésszűküléssel -- tapadás ill. névátvitel útján -- számos kifejezés került át. Ilyen átertékelődést főleg a mozgást jelentő igéknél figyelhetünk meg /pl. a száguld, indul, rohan, sőt a jön, megy vkire esetében/, s ennek különlegesen szép példája a hajdu < hajtó. Ez a köznyelvvel való szoros érintkezés egyszersmind a 16. századi hadi nyelv elevenségének, hajlékonyságának ill. sajátos konkrétságának /szemléletességének/ is döntő tényezője.

Természetesen fontos szerepet játszik a csoportnyelvi szókins kialakulásában a 16. század során fellendülő belső szóteremtés, a szóképzés és szóösszetétel is. Ilyen módon nem is szavakról, hanem szócsaládokról beszélhetünk, melyekhez igen jellemző kifejezések, állandó szókapcsolatok csatlakoznak.

Ezt a 16. századi magyar hadi nyelvet vesszük most vizsgálat alá, próbáljuk jelentéstanilag feltérképezni úgy, ahogyan azt forrásaink elének tárják. A munka módszertani elveit a következőkben foglalom össze:

2. Forrásaim

A vitézi nyelv kifejezései számos levélben, feljegyzésben valamint a krónikákban maradtak ránk, ezek közül választottam ki a dolgozat reprezentatív korpuszát: Tinódi Sebestyén Cronicáját /1554./ és A budai basák magyar nyelvű levelezése c. gyűjteményt /leírásukat ld. a Bibliográfiában/. Tinódi históriás énekei a 16. századi török-magyar harcot beszélnek el, írójuk nemcsak szemtanúja ill. szakértője az eseményeknek, hanem a végbeli életnek és nyelvnek is kiváló ismerője. A vitézekről, a vitézek számára és az ő nyelvükön írta meg /adta elő/ énekeit "végemléküzet"-ként és "tanúság"-képpen, és ezt annál is inkább megtehetette, mivel fiatalon maga is kardforgató vitéz volt. Mindezek révén Tinódi műve nemcsak a 16. századi hadi történelemnek, de a vitézi nyelvnek is megbízható, autentikus forrása. Földolgozásához a fakszimile kiadást használtam, az RMKT.III.

kötetének jegyzetekkel ellátott szövegére is támaszkodva.

A budai basák levelezésének forrásértéke talán nem egészen világos. Hozzá kell tenni tehát, hogy magyar nyelvű levelekről van szó, melyeket a basák magyar íródeákjai írtak a bécsi haditanácsnak, a királynak és a magyar főkapitányoknak. Ezek szerint a magyar a diplomáciai nyelv szerepét töltötte be a török helytartók és az udvar német nyelvű /!/ katonai vezetői között. A levelek nagy része a végvári harcokról, a magyarok portyázásairól, "frigyötöréseiről" tudósít szemrehányások formájában, olyan íródeákoktól, akik szintén kitűnő ismerői voltak a végvári életnek és nyelvnek. Az írások a század második feléből származnak /1553-1589/, s bennük számos új nyelvi jelenség, szemantikai eltolódás figyelhető meg. Tinódihoz képest tehát egy későbbi, továbbfejlődő nyelvhasználati formát képviselnek. Feldolgozásához betűhív kiadás állt rendelkezésemre.

3. A vizsgálódás módja

Amint a dolgozat címe is utal rá, az anyag feldolgozását, az adatok elemzését alapvetően jelentéstani szempontból végzem. Ezen azt értem, hogy a szavak jelentését ill. a szavak közötti jelentéssz összefüggéseket kutatom. Magát a jelentést - KÁROLY Sándor és ANTAL László felfogását követve - a nyelvi jel használati értékének tekintem, amelyet különféle aspektusokból vizsgálhatunk, s amelyet esetünkben az írásbeli használati realizációk alapján közelítünk meg. A jelentésnek mint használati értéknek elsősorban a denotatív aspektusát vizsgálom, tehát azt, hogy konkrétan mire vonatkozik, milyen jeltárgyat jelöl az adott szó a hadi élet nyelvében. Ehhez természetesen a nyelvi elemzésen túl művelődés-, tárgy- ill. hadtörténeti kutatásokra is szükségem volt. Foglalkozom továbbá a szavak lexikológiai jelentésével, vagyis a szónak más szavakkal való összefüggéseivel, különös tekintettel a szinonimiára. Ennek megfelelően a szavakat a valóságvonatkozás szempontjából velük rokon nyelvi elemek rendszerében - a "szómezőben" - vizsgálom, úgy és olyan mélységben, ahogyan azt a rendelkezésemre álló adatolt szóanyag lehetővé teszi.

Inkább csak érintem a szó egyéb jelentésaspektusait, olyankor, amikor ezt fontosnak, jellemzőnek találok /pl. a szintaktikai jelentést, a szó vonzatstrukturájára, jellegzetes szószerkezeteire való utalások formájában/.

Az imént vázolt jelentéstani szempontok alapján alakítottam ki a dolgozat belső szerkezetét is: a kigyűjtött szóanyagot ún. tematikai csoportokba rendeztem aszerint, hogy az egyes szavak a hadi életnek mely területére, mozzanatára utalnak, ill. hogy e jelentésüknél fogva milyen más szavakkal hozhatók kapcsolatba. A fogalmi-szemantikai jegyek számának növelésével további alcsoportok - szemantikailag még inkább összetartozó szavak csoportjai - különültek el. Mindebből végül egy rendszer kerekedett ki, amely a dolgozat felépítését, tárgyalási menetét is megszabja /vázlatát a Tartalomban közlöm/.

Itt jegyzem meg, hogy terjedelmi okokból kénytelen voltam néhány szócsoporthoz elhagyni /a téma ilyen elvek szerinti teljes kidolgozása meghaladja e dolgozat kereteit/, így nem tárgyalom "A hadviselés mozzanatai" c. fejezetben a hadművelet eredményére /sikerére ill. sikertelenségére/ vonatkozó kifejezéseket, valamint egyéb "Hadi kapcsolatok" néven összefoglalható kisebb szócsoportokat.

4. A szócikkek kidolgozásának szempontjai

A nagy betűkkel /tőszó esetén aláhúzással is/ kiemelt főcímszó után - a TESz-re támaszkodva - röviden utalok a szó eredetére, alaki felépítettségére, majd a jelentéstani vizsgálatra térek rá. A rekonstruálható eredeti jelentésből indulok ki, s ezt viszonyítom a forrásaimban kimutatható hadi jelentéshez. Ez utóbbit definícióban is megfogalmazom, had-ill. tárgytörténeti megjegyzésekkel egészítem ki, és összevetem a TESz. és a NySz. adta értelmezéssel. Ezt követik a szemléltető és bizonyító példák /idézetek/, melyek egyúttal újabb jelentéstani mozzanatokra is fényt derítenek. Ha a szónak több jelentése is van, ezeket külön-külön, de az összefüggéseket is kutatva tárgyalom.

Fontosságuk mértékében foglalkozom a szó különféle származékaival, az igekötős alakokkal, a szóösszetételekkel és

BIBLIOGRÁFIA

1. Forrásművek:

TINÓDI Sebestyén: Cronica. Kolozsvár 1554. Faksimile kiadás, szövegét gondozta VARJAS Béla. A kísérő tanulmányt írta BÓTA László. Bp. 1959. /BHA.2./
- Részletes könyvészeti leírása: Régi magyarországi nyomtatványok 1473-1600. 109.sz. 163-4.

TINÓDI Sebestyén összes művei: 1540-1555. Jegyzetekkel és szómutatóval kiadta, a bev. tanulmányt írta SZILÁDY Áron. RMKT. 3.k. /XVI. századbeli magyar költők művei 2.k./ Bp. 1881.

A budai basák magyar nyelvű levelezése I. 1553-1589. Szerk. TAKÁTS Sándor, ECKHART Ferenc, SZÉKFI Gyula. Kiadói előszóval és NÉMETH Gyula török szójegyzékével. Bp. 1915.

2. Jelentéstani munkák:

ANTAL László: A jelentés világa. Bp. 1978. /Gyorsuló idő/

BENCÉDY József: Jelentés tan. = A mai magyar nyelv. Egyetemi tankönyv, szerk. RÁCZ Endre. Bp. 1968. 501-55.

BERRÁR Jolán: A szavak jelentéstörténete. = A magyar nyelv története. Egyetemi tankönyv, szerk. BENKŐ Loránd. Bp. 1967. 235-59.

GOMBOCZ Zoltán: Jelentés tan. /A magyar történeti nyelvtan vázlata IV./ Pécs 1926.

KÁROLY Sándor: Általános és magyar jelentés tan. Bp. 1970.

3. Kézikönyvek, szótárak:

BÁRCZI Géza: Magyar szófejtő szótár. Bp. 1941.

BÁRCZI Géza: A magyar szókincs eredete. /2., bőv. kiad./ Bp. 1958. /EgyMNyF./

BÁRCZI Géza: A magyar nyelv életrajza. Bp. 1963.

BÁRCZI Géza - BENKŐ Loránd - BERRÁR Jolán: A magyar nyelv története. Egyetemi tankönyv. Bp. 1967.

D. BARTHA Katalin: A magyar szóképzés története. /Magyar történeti szóalaktan 2./ Bp. 1958. /EgyMNyF./

BERRÁR Jolán: Magyar történeti mondattan. Bp. 1957. /EgyMNyF./

DEME László: A beszéd és a nyelv. Bp. 1976.

COMBOCZ Zoltán - MELICH János: Magyar etymologiai szótár. 1-2.k. /A-geb./ Bp. 1914-1944.

KNIEZSA István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. 1-2.k. Bp. 1974. /2. kiadás/

Magyar értelmező kéziszótár. Szerk. JUHÁSZ József, SZÓKE István, O. NAGY Gábor, KOVALOVSKY Miklós. Bp. 1972.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1-3.k. Főszerkesztő: BENKŐ Loránd. Bp. 1967, 1970, 1976.

MÉSZÖLY Gedeon: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Egyetemi segédkönyv. Bp. 1956.

SZARVAS Gábor - SIMONYI Zsigmond: Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig. 1-3.k. Bp. 1890-1893.

4. A témához kapcsolódó fontosabb nyelvészeti munkák, szótárnulmányok:

KERTÉSZ Manó: Katonaság. = NyK. 50: 159-69.
[a vitéz és a katona jelentéstörténete]

KERTÉSZ Manó: Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei. Bp. 1922.
- Különösen: VII. Vitézi élet. 112-33.

KERTÉSZ Manó: Csata, portya. = Nyr. 66: 64-7.

NYÍRI Antal: A had és a szer. = Nyelv és Irod. 2: 103-132.

SIMONYI Zsigmond: A háború szavai. = Nyr. 43: 377-92.

TAKÁTS Sándor: A magyar hadi nyelv. = Nyr. 32: 426-30.

TAKÁTS Sándor: Jargálás és jargaló. = MNy. 1: 204-13.

TAKÁTS Sándor: Armiger = fegyveres. = MNy. 9: 178-81.
[Ödöngő Ábel néven]

TAKÁTS Sándor: Török szófejtések. = MNy. 11: 287-95.
[A BudBL. török szójegyzékének bírálata] Vö. MNy. 10: 136-8. [Ödöngő Ábel néven]

5. Történelmi, művelődés-, had- és irodalomtörténeti munkák:

ACSÁDY Ignác: Mohács után. Magyarország három részre osztásának története /1526-1608/. /A Magyar Nemzet Története V./ Bp. 1897.

ERDÉLYI Gyula: A magyarok hadművészete. Bp. 1933.

Hadtörténelem. Jegyzet a Honvéd Akadémia számára. 1.k.
Bp. 1954.

HEGYI Klára: Egy világbirodalom végvidékén. Bp. 1976.
/Magyar História/

ISTVÁNFY Miklós: A magyarok történetéből. Ford. JUHÁSZ
László. Kiad. és bev. SZÉKELY György. Bp. 1962. /Monu-
menta Hungarica 6./

KALMÁR János: Régi magyar fegyverek. Bp. 1971.

A magyar irodalom története 1.k. /1600-ig/ Szerk. KLANICZAY
Tibor. Bp. 1964.

Magyarország története. 1.k. Szerk. MOLNÁR Erik, PAMLÉNYI
Ervin, SZÉKELY György. Bp. 1967. /2., részben átdolg.
és bőv. kiad./

MÉSZÖLY Gedeon: Tinódi Sebestyén. Nagykőrös 1906.

STOLL Béla - VARGA Imre - V. KOVÁCS Sándor: A magyar iro-
dalomtörténet bibliográfiája 1772-ig. Bp. 1972.

Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. 1.k.
Szerk. ROHONYI Gábor, NAGY László, TÓTH Gyula. Bp. 1955.

TAKÁTS Sándor: Magyar rabok, magyar bilincsek. /Műveltség-
történeti közlemények IV./ = Századok 41: 415-35, 518-40.

TAKÁTS Sándor: A magyar vár. /Műveltségtörténeti közlemények
VI./ = Századok 41: 726-41, 815-37.

TAKÁTS Sándor: Magyar tüzes- és lövészerszámok. /Műveltség-
történeti közlemények VII./ = Századok 42: 49-62, 130-45.

TAKÁTS Sándor: A budai basákról. = Történeti Szemle 1: 41-73.

TAKÁTS Sándor: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI-XVII.
századból. Sajtó alá rendezte, bev. BENDA Kálmán.
[Mellékletei: jegyzetek, T.S. életrajzi adatai, műveinek
bibliográfiája] Bp. 1961. /Nemzeti Könyvtár/

TAKÁTS Sándor: Bajvívó magyarok. Képek a törökvilágból.
Válogatta, előszó RÉZ Pál. Bp. 1963.

J e l e n t é s t a n i
v i z s g á l a t o k

1. A VITÉZI ÉLET KERETEI

Anyagom első tematikai csoportját a vitézi élet legáltalánosabb és alapvető fogalmainak, szervezetének, formáinak, viszonyainak és eszközeinek megnevezései ill. ezek tárgyi-szemantikai összefüggései alkotják.

1.1. Hadi szervezet

1.1.1. hadsereg

HAD:

A katonai életnek ez az alapszava nyelvünk ősi szókészletéhez tartozik /ld. TESz/. 16. századi /és mai/ jelentéseinek alapja a 'nemzetség, nagycsalád' /vö. NYÍRI A.: A had és a ször; Nyelv és Irod. 2:103-17./, amelyből az ősi társadalom viszonyainak, hadviselési szokásainak ismeretében könnyűszerrel levezethető a forrásainkban szereplő 1. jelentése: a 'hadsereg, hadi nép'.

A szó jelentésterjedelme meglehetősen nagy, mindenféle katonai célokra verbuvált, fegyverrel ellátott és bizonyos szervezeti formákat mutató csoport legáltalánosabb neve, s szinte független annak létszámától.

Forrásainkban sűrűn szerepel, nagyságát, erejét különféle nyomatékosító jelzők érzékeltetik:

No Beglerbec hogy meg halla Lippa dolgát

Ferdinand királnac otualo nagy hadát

Ottan ő el hagyta Temesuar viuasát

Tizen ketöd napra kiszallyta szép hadát. /TIN.F2r./

Amikor a "pogány császár" százezer embert küld Budára
basája vezérletével, Tinódi így ír:

Rettenetős haddal Memhet el fel szalla /A2r./

Használatos a szó egy adott csapattest, mint valakinek a hada értelemben is, ilyenkor annak nagy számát, sokaságát is jelzik:

Erte Petruitnac hadát Temes varba

Sebesből Lugasbol melle tamadasba /C4v./

Vendég országokbol neki soc hada lön

Ki Ianos királnac oly nagy buara lön /Alv./

írja Tinódi, a BudBL-ben pedig ezt olvassuk:

az meny ellenközö dolgokat, naprol napra az tieytök
myuelnek, kezöritettwnk volna myndön hadunkal meg
jndultatnunk ... /157./

az zolnaki bek ezeben veuen wkot, mindön hadaual
reaiok tamadot, ... /131./

Külön is érdemes szót ejteni a
mezei had

kifejezésről /együttal a NySz. példáit is szaporítva; vö.
II.k.808-9./, melynek 'nyílt színen, mezön folyó harcokra
kiállított ill. oda rendelt haderő' jelentése világosan ki-
derül az alábbi idézetből:

Szallanac terekec kiki mind tisztekbe

Mezei Erdeli had mind ő földökbe

Frater György Petruit lakanac tisztekbe /TIN.C3v./

A mezei had tehát az állandó várőrségek, az ún. várbéli
nép mellett, mint második hadszervezeti forma szerepel /vö.
ERDÉLYI Gy: A magyarok hadművészete;234./.

A BudBL-ben többször is előfordul ez a kissé rejtélyes
kifejezés:

odabe való /vagy: belső/ had és ideki való had

1576-ban, az Erdély elleni hadi készülődés idején pl. így
ír Musztafa budai basa:

Ez hir haluan nem ciak az ideky valo had, de vgian az
odabe valo hadis meg jndult vala de mihelt mi az ő
fölsege aianlasat es jo jgieközötít ertwk,..., azonnal
minden fele jrank, es az odabe valo hadatis mindiarast
meg, teritöttwk, ... /97.;ld. még:87./

vö....jm az belső hadat jmmat hatra teritöttök ... /uo./

A kulcsot az alábbi idézet adja a kezünkbe:

az oda be ualo had penig jgaz hogi kezön vagion, es
Szofiaban vannak, de sohova semmi ellenközö dologra
nem bociatatot, ha az tyeytöktwl valamy indulas nem
lezön az Boznasagban sohova az had nem jndul, ... /193./

Az odabe való had tehát a Magyarországon kívüli, belső /birodalmi/ hadat jelenti /ld. Szófiában állomásozik!/, mely kellő időben segítséget tud adni az ideki való hadnak, azaz a hódoltsági területen állomásozó, bégekhez, szpáhi-ákhoz tartozó hadseregnek.

Világos ennek szemléleti alapja is: a budai basa "kint", a birodalom szélén tudja magát, a "bent" számára Törökországgal, a Balkánnal azonos.

/HAD:2. 'hadviselés, hadakozás' - ld. 2.3.1./

SEREG:

Ótörök eredetű szó, hadi jelentését az átadó nyelvből hozta magával /TESz./, s ezt a hadéval egyező módon határozhatjuk meg: 'hadsereg, hadinép'. A szó tehát a had teljes értékű szinonimájának tekinthető, mint azt alábbi példáink is bizonyítják:

Iria feölsegeüd hogj Budara an had mind szwntelen
gjwltéön gjwl,.... de ide Budara semmi oly seregh
nem gjwlt,.... hanem iwttek volt feöl az szendereöij
szpahjak,

de erteöttwk hogi Kassa fele szamtalan sereg vagjon
mind nemeöt magjar es paraszt had, laytoriakual es
minden hadi sok szerszamuál, /BudBL.246./

Oly szép sereg fen külső varban vala
Két szaz nyolcuán legen benne io vala /TIN.P3r./

Ottan viadalhoz hamar öltözenec
Az ő fő louokra szépen szörzödenec
Louag gyalog seregük meg szörösztetenec /m3v./

Az adatok között nem fordul elő a hadsereg összetétel, ami arról tanúskodik, hogy a szó fenti jelentése igen erőteljes volt e korban. /A szóösszetétel minden bizonnyal e jelentés gyöngülésével s az 'általában vett csoport, gyülekezet' jelentés előtérbe jutásával függ össze./

NÉP:

A TESz. a bizonytalan eredetű szavak közé sorolja /talán né ~ nő és a fi 'férfi' előzményének ósm. kori összetétele/.

Katonai műszóként való használata és az ennek megfelelő jelentés másodlagos lehet az eredeti '/alsóbb réteghez tartozó/ emberek kisebb-nagyobb csoportja, közössége' jelentéshez képest. Speciális értelmét bizonyára a hadnép, hadi-nép /vö. NySz. II. 966./ féle szó szerkezetekben, jelentéstapadás útján nyerte /a TESz. nem is közli külön jelentésként!/. Emellett elképzelhető egy had-éhoz hasonló névátviteli jelentésfejlődés is /ld. a had zöme azonos a szántó-vető, urainak szolgáló néppel/.

A szó tehát a had és sereg szinonimája, s az ebből adódó stilisztikai lehetőséggel gyakorta él is a költő Tinódi:

Batori Andras Patochi Ferencz vala

Lippaba egy nehan ezör neppel vala

Varaddol melleie egy szep had iöt vala

Az kiral hadabol hadnagy Kis Karoly yala. /Elr./

Ime az fegyuerös ketféle nep vala

Cheh es Nemöt vala ket seregbe vala /EE4v./

A BudBL-ben ritkábban fordul elő /talán kevésbé hivatalos hangzása miatt/, de használata a fentiekkel egyező: "Sasuer beg" -- írja Ungnad Dávid fogalmazója -- már régen megérdemelte volna a halált,

mert eö Thokainal, Hidwegnel es mostan Canisanal...

az thi hatalmas chaszarthok nepet undokul meszarszekre witte es elvesztette. /406./

A stilisztikai funkciója mellett ~~asajátos~~ katonai jelentést nyomatékosítja a vitéz-lő nép, vitéz-nép

kifejezés jelzője ill. jelzői előtagja. Ismét Ungnad D. levelét idézem:

Myndazalthal hogi az my withezleö nepunk az frigi ellen akkoron mykor Buda ala menthenek wolth, che-

lekettének, azoknak egy része immaron meg büntetett,
/402-3.; e levélben még háromszor, a 360. számúban
szintén háromszor fordul elő!/
E kifejezés párját találjuk Tinódinál, amikor pl. Cze-
csei jólelkűségéről ír:

Io hire neueiert hozza futnac vala
Soc szegijn vitéz nep hogy szolgálva vala

...

Kinec vitesseget erti szereti vala. /G3v./

Ezen kívül a nép számos, fegyvernemeket, harci egysége-
ket kifejező jelzővel /ezekről ld. később/ is alkot többé-
kevésbé állandó szó szerkezeteket, mint az alábbi idézet
mutatja:

Vén Iános Baptisza az kiralnac képe

Ot vele iödügel kiralnac szep nepe

Rendel az seregöc elöl Huszar nepe

Masic az Spaniol harmad Lancz kenet nepe. /E4v./

Tinódi így kezdi Egervár "hadainak" leírását:

Rend tartással varbeli nep ez vala /O2v./

ahol a kifejezés világosan az állandó várőrségre utal
/vö. a fent említett mezei had-dal/.

TÁBOR:

Henfoglalás utáni török jövevényszó /TESz./, mely ket-
tős jelentésben szerepel forrásainkban. Ritkábbik 'had-
sereg, csapat' jelentésében a had rokon értelmű szavaként
értelmezhető. Szemléletes példával szolgál erre Tinódi:

Vitezök Erdelből vannak mind vtokba

Ot elöl iaroba egy szep had iö vala

Ezör loual vannak Lippara vtokba

Vtanna baratnac három ieles tabora.

Soc ot az Szekelseg az egic taborba

Szaszsag az olahsag más harmad taborba

Vitezlő Huszaroc ot negyed hadaba /E4v./

A tábor jelentésének terjedelme láthatóan szűkebb, hasz-
nálatuk korlátozottabb, amennyiben csak a "mezőre kiszállt",

harcra mozgósított csapatokat jelölik vele.

/TÁBOR:2. 'katonai szálláshely' -- ld. 2.2.2./

CSATA:

Szerb-horvát eredetű szó, mely a török hódoltság korában sajátos katonai műszóként honosodott meg nyelvünkben /TESz./. Amint a megfelelő szláv szók is bizonyítják, eredeti jelentése: 'katonai osztag, csapat', s a 16. század hasonló nyelvi kifejezései közé egészen különleges módon illeszkedik.

Olyanféle kisebb, főleg lovas csapatokat jelöl, melyek a magyar és török várakból indultak ki, hogy az ellenség területére, várai alá "száguldjanak", s hogy ott -- vitézi virtusból vagy "nyereség"/azaz: préda/ reményében -- váratlan harcokat kezdeményezzenek. Ezeket a hadműveleteket a gyorsaság és a körültekintő előkészítés jellemzi, s viszonylag nagy veszteségeket tudott okozni az ellenségnek. /Vö. TAKÁTS S. tanulmányai közül különösen: A török portya és a magyar portya, Lesvetés, in Bajvívó magyarok; Hadtörténelem I.197-8./ Nemhiába panaszkodnak hát erről a budai basák szinte minden levelükben.

Világosan kiderül e 'portyázó csapat' jelentés az alábbi szövegrészekből:

Feyer varrol ket török elesert megion volt, kyre az bözpöremi ciata rea talalt, eggiket harom loual vittek el, /BUDBL.200./

Dobó F. szintén erre panasszkodik:

az te alated walo bekekis wntalan chatat bochiattanak feöl, es mikor egiebet nem kaphattanak, az wegbelieknek barmokot eiel lopattak el /BudBL.408./

Tinódinál főként második /később tárgyalandó/ jelentésében kerül elő a szó, kivételesen mégis felbukkan eredeti 'csapat' jelentése is:

Komaromban horuat Bertalan meg halla

Hogy az Terec chyata szep szerrel kin vala /n2v./

Ez a csata Tinódi szavai szerint 1.500 főből állott /ld.n2r./, esszerint a szót nagyobb katonai egységekre is vonatkoztathatták. Mindez cáfolni látszik TAKÁTS S. megállapítását /MNY.2:131./, miszerint a csata legfeljebb 400 fős volt.

/CSATA:2. 'portyázás'-- ld.2.3.3./

A hadsereg fogalmának elnevezései közé illik még az ötörök eredetű /ld.TESz./

ERŐ:

Alapjelentésénél fogva a fogalom hatékonysági elemét, a valamire való képesség mozzanatát emeli ki. Csoportnyelvi szóként jelentésterjedelme leszűkül: 'haderő' ill. mint ennek konkrét hordozója: 'hadsereg' lesz. E szemantikai sajátosságai révén gyakran használják a csapat nagyságának, ütőképességének jellemzésére, mint példáinkban látható:

El indula Kazon Basa nagy ehseggel

...

Lippa fele siet nagy hertelenséggel

Akkor Varkuch Tamas vala egy kis erővel

Simandnal gyűtenezic mert nem sokan vala

Kazon Basa halla ottan el indula /TIN.C3v./

Postac altal. Kiralt ő szorgalmasztatia

Hogy nagyob erő/u/el hamar őket lassa

Mert Chaszar ereiet ő nagyobnac halya /E3v./

- írja Tinódi Fráter Györgyről, majd másutt:

Frater G. hijuatlan be ieue nepeuel

Ellene asszonnac ország nagy ereieuel. /C.4r./

1.1.2. beosztások, rangok

A 16. század nyelvében a katona, harcos fogalmára több összefoglaló név is használatos volt, mint a vitész, legény ill. az alkalmibb jellegű ifjú és hős. Ezek, bár kialakultságuk, használati rögzítettségük tekintetében alatta maradnak mai katona szavunknak, lexikológiai szinonimáknak tekint-

hetők, és szemantikai arculatuk számos rokon vonást mutat.

VITÉZ:

A TESz. déli szláv eredetűnek mondja, jelentése alapján eredeti katonai szóként került nyelvünkbe. Forrásainkban a fegyveres erő kötelékébe tartozó személyek leggyakrabban és legáltalánosabb neve, szinte minden lapon előfordul. Néhány példa:

Igen halnac veszne ot az tereköc
Vigan forgodnac az magyar vitezöc /TIN.23v./

Fő nepec Iancharoc ostromlanac
Az vitezöc belől készöa valanac. /T3r./

Musztafa basa az alábbi kérdést teszi fel egyik levelében:

De eszt gondolliac Nd; hogy az my fegiveronket az
rosda megh otte es az hatalmas czaszarnak soholth
egy vitesze sem marath? /25./

Mint KERTÉSZ M. kimutatta /NyK.50:159-69./, a szó eredetileg a lat. miles megfelelője, tehát a középkori előkelő lovagok neve volt, akik a király mellett lovon és páncélban /sőt külön kísérettel/ vonultak hadba. Jelentése a továbbiakban kibővült /amint a hadviselés módja is megváltozik, ti. a lőfegyverek elterjedésével háttérbe szorul a nehézlövasság/, a gyalog ellentétéként 'lovon szolgáló katona' lesz, majd még általánosabbá válva 'mindenféle katona, harcos'. A folyamat a 16. században játszódott le, így érthető, ha Tinódinál egy-egy szűkebb /archaikusabb/ jelentés is felbukkan:

Ime Ali Basa taborat iarata
Az alo seregbe kőznepet allata
Katul szekereket ket rendel iarata
Puskas Iancharokat azoc közze allata.

Vitezöket s/z/arnyul ket felől allata
Chaszarnac három sasziolat loboktata /H3r./

Minthogy a kőznép és a janicsárok gyalogos egységet jelent, s a kor harcmódora szerint a lovak kerültek a két

szárnyra /ti. gyorsabban mozogtak, bekerítő hadmozdulatokat végeztek; vö. ERDÉLYI Gy. i.m.267./, az itt szereplő vitéz csak 'lovas katoná'-t jelenthet. Ugyanezt a jelentést példázza az alábbi részlet "huszárok, vitézek" kifejezése is, s itt a vitéz talán még szűkebb jelentésében mint 'páncélos lovas' került a huszár mellé:

Taraszket chac kettöt elő vonyatanac.

Huszaroc vitezoc két szarnyul allanac

Ot az könyü Haiduc Zaszlo vtan vannac /H3v./

Tovább él a szó méltóságnévi jelentése is, tehát: 'a nemesi rend tagja, magas rangú katona'. Ez a jelentéstartalom is pontosan kitapintható a Cronicaban, mindenekelőtt a főurak, hadnagyok neve előtt álló vitéz szóban:

Vitez Dobo ben föld bastyaban vala /Tlv./

It vitez Zoltay Istvan forgodec

Az vitez Gergöly Deac verytözec /Q4r./

De előfordul önállóan is a szó e jelentésében, pl. Losonczy Istvánt, Temesvár hős kapitányát többször csak vitézként /ld.K4r./, "nemes vitéz"-ként /ld.I2v.,K4v./ említi Tinódi. Az is megesk, hogy a gyűjtőnévi és az archaikus méltóságnévi jelentés közvetlenül egymás mellett szerepel. Terek János hadnagyról szól ez a strófa:

De lam az tereket vitez hogy meg lata

Ottan az seregöt reaia nodijta

Szömben terekkel ot erőssen viua

Vitezökkel öszue soc tereket hullata. /Flv./

A BudBL-ben, melynek túlnyomó része a század 70-es, 80-as éveiből származik, már alig találkozunk ilyen jelentésváltásokkal. A kötet élén álló levelek /az 50-es, 60-as évekből/ azonban igen közel állnak a Tinódi-féle nyelvezet-hez, legalábbis a vitéz szó archaikusabb használatát illetően. A budai íbraliom bég így kezdi levelét:

Kezenetemet mint yo barátomnak es viteznek. /1555-ből; BudBL.3./ E titulus pedig Magyar Bálint hadnagyot illeti,

s a latin nyelvű címzésben így ismétlődik meg: "Egregio domino Valentino Magiar locumtenenti in Fonod etc. amico nobis observando." /uo.4./ A bég tehát a "kiváló, nemes úrnak" címzi levelét, s magyarul ugyanezt a vitész szóval fejezi ki. Ebben az értelemben használatos más levelekben a vitészlő férfit, vitészlő barát/om/ megszólítás ill. címzés is, melyek a vitész körülírástól változatainak vehetők:

Ez lewel adassek az nemes wytezlew ferfiwnak Krwssyth Janosnak corponay hadnagynak ... /1555.;4./

Ismét tanulságos összevetni ezt egy szintén Krusithnak szóló levél latin címzésével: "Egregio wyro Johanni Krwsyt..." /9./

Ali basa így küldi 1556-ban levelét a magyar kapitánynak:

Ez lewel adassek wytezlew baratomnak Paxy Janosnak ... kezében. /8.; ld. még: 45-46.1571-ből; 153.1578-ból/

Még egy példát idézek, ahol a vitész önállóan, azaz nem hivatalos megszólításban hordozza méltóságnévi jelentését:

the kdeth kereienn/?/ az passathol egh wjtezth, ky byrgion saz wagh thob lowon walo thorekel, bathor engemeth kergh, ... /1557;9. -- ti. csak akkor hisznek Bebek Györgynek, ha törököt fogad a várába!/

Adatainkból az is világosan kiderül, hogy vitész szavunknak volt egyfajta amelioratív töltése, elismerő csengése, ami főként az eredeti jelentés rangos voltával magyarázható. De ezt öregbítették a magyar vitézek is kardjukkal, hősiességükkel. Mindezen szemantikai sajátságok mellett nem meglepő, hogy melléknévi használatban kialakul a szó 'hős, bátor' jelentése is. /vö. nemes hasonló 'társadalmi rang' → 'erkölcsi érték' típusú jelentésfejlődése/. Erre vallanak forrásaink is:

Töretni az Basa kezde Dregel varat

Ot am lerontata egy szep magas tornyat

Zondi ot elueszte egy vitez szolgaiat /TIN, L4r./

Rayta az Begler bec oly nagy buban vala

Azert Temes varat ő töreti vala

De semmit önekic nem arthatot vala

Mert belül bölch vezér es vitéz ember vala. /E2v./

Szerepel ezen kívül a Cronicában sok egyéb jelzős szó-szerkezet, mint pl. vitéz hajdú /H1r./, vitéz nép /ld. fentebb is; G3v./, sőt vitéz asszony /T2v./ is, lehet vitéz módra harcolni /N2r./.

A vitéz mn-nek a Bud3L-ben a vitéztlő mint a szónak -l igeképzős participium alakja felel meg, jelentése azonban /miként a szó képzése is/ inkább a főnévi értékű vitéz -hez kötődik, vagyis: 'a katonáskodó nemesi rendhez tartozó' vagy tágabban 'a fegyveres erő kötelékébe tartozó'. Az első jelentésre az iménti vitéztlő férfiú, vitéztlő barát/om/ kifejezésekben láttunk példát, a hasonlóan pozitív hangulatú másodikra pedig a vitéztlő nép /ld. NÉP alatt/ és vitéztlő személy szó szerkezeteket idézhetjük:

ielöntöttwk uala mi te fldnek, hagi az egri kaptanhoz tartozo uitezlo szomeliok neminemw ellenseghe logienek az friginek, /53-4./

Ugyanitt Musztafa basa így érvel az elrabolt török asszonyok dolgában:

bizoniaban ha ualamj uitezlo szomeliok uolnanak ugian nem bantanank Flát ertok, /54./

Kissé hosszan időztünk a vitéz jelentéstörténeténél, ám a szónak a kor katonai nyelvezetében elfoglalt különleges helyzete indokoltta teszi ezt, s a behatóbb vizsgálódás fontos tanulságokkal szolgált. KERTÉSZ M. kiváló tanulmánya nyomán elindulva a régi és új jelentések, jelentésárnyalatok komplex szövevényére bukkantunk. E használatbeli sokszínűségben, a jelentette fogalmak terjedelmi különbözőségeiben tetten érhető, hogyan értékelődik át a szó a 16. század társadalmi-katonai viszonyainak közegeiben, s ez KERTÉSZ megállapításait támasztja alá. A szó tehát értékcsökkenő jelentésfejlődésen ment keresztül, általános gyűjtőnévvé válik /erre nézve még egy bizonyí-

tó erejű adalék: a lovag-vitéz mellett megjelenik a hajdú-vitéz; ld. TIN.Ilr. ill. c4v./. A folyamat azonban elakad, sőt a visszájára fordul, éppen mert az eredeti jelentés a későbbiekben is eleven marad /vö. KERTÉSZ: NyK.50:164./.

LEGÉNY:

Nyelvünk igen régi eleme ez az ismeretlen eredetű szó /ld.TESz./. Alapjelentése 'fiatalember', innen névátvitel útján vette fel a 'közkatona, harcos' jelentést, s került a katonai csoportnyelv szavai közé. /Hasonló jelentésszűkléssel alakult más vonatkozásban 'szolga' ill. 'iparossegéd' értelmé./ Külön figyelmet érdemel az a körülmény, hogy e szó is megkapta a pozitív-amelioratív töltést 'talpraesett, bátor férfi' jelentéssel, igaz később /a TESz. 1763-ból adatolja/.

Tinódinál és a BudBL-ben a vitéz szinonimájaként használatos, de valamivel közömbösebb szóhangulat tapad hozzá:

Lam ben fő porkolab Nyari Lőrincz vala
Vele soc io legijn hetedfel szaz vala
De soc fele nyeluön valo népe vala /TIN.Nlr./

Vgian ezön holnapnak 9. napan az bakabanyay tyzt
tarto akaratiabol tyz legeni jvt uolt ki, /ti. har-
ra; BudBL.199./

E tíz legényre már korábban is panaszkodott Vejsz basa, akkor így írt:

Ezon honak 9. napan az bakabaniay tyzt tarto
akaratiabol tyzen jöttenek uolt, /190.; uigymég:195./

Amint valamilyen harci tettről tudósít, dicsérő vagy sajnálkozó hangon szól a katonákról, Tinódi következetesen a vitéz-t használja, a legény létszámáról /ld.a fenti részlet/, hadmozgatásról szólva /tehát:"semlegesebb" helyeken/ fordul elő. Amikor a sikertelen ostrom után elvonul Eger alól a török sereg:

Egrij hadnagyok hamar valasztanac

Vites lekete Istvanmal bochatanac

Chyataras lo legenyvoket adanac

/14v./

Utolerik a torokot, s ekkor mar legy ir tinnel:

Szinten oltinnel vitesoc iutanac

Terekukben sokat oc leuaganac

Igen s/z/ep szalot nyerenec foglyokat

Kuchynal morhakat s/z/ep satorokat /uo./

/Id. hasonlo jelenet es szohaszszalat az n2v. oldalon 181/

szeny-legendy

Allandosult szoszerekzenkent vagy osszetetelkent a 16.

szasadl kovaltetek szaxmaszasa, vagyoni helysetere utal.

Ezek ut. az elszegenyedett jobbagyasag sorabol kerultek ki,

akik a megelintetes kemenyeben alltak katonanak. Igar, helyze-

tuk nem sokat valtozott, a szolidizates allandon akadozott,

vagy ha nem, akkor sem ert sokat /egy magyar gyalogos lize-

sege pl. nyolcadassza volt a csaszari nehaz lovassagani/

Tuldas nelkul mondhatjuk, hogy vegvaratuk katonasaga allan-

do nyomorban elit /Id. e korban szuliett a "Se penz, se

posztol" szolas/, s legy vitez tetteiket, hosissegguket

meg tobbe kell ertekelnunk. /A mveloddsitertennel hatter-

hez Id. pl. TAKYTS S.: Az igazi szenylegendyek, in Mive-

lddsitrt. tanulm. 37-45./

Kiseinte csak a parasztoibol lett gyalogosokat hivtak

szenylegendyeknek, kesobb - a helyzet szonossaga folytán-

a lovassokat /hussarokat/ is. A kitejese sajatos erteime

magának a legendy szonak a jelentesebe is belezzukemkedik.

Tinnel legy ir toltuk:

Ezen kinnel nagy soc lambor vitezok

Szomorkodnac lambor szenen legendyoc

Iliz varbol cassabol chyataranac veloc

/34v./

Sokat mordnac es le vagnac s bennoc.

Massut egyertelmien a hussarokbol irja:

Alkor az harcon soc lo toroc vessz

Soc szenen legendy vitesseget leltoc

/XIV./

Találósan jellemzi a szegénylegények helyzetét Szinán basa:

mas az egynehany szegeny legeny nagyon kinek solgya
nincz, hanem eleteeket szablyaikual keresik, /BudBL.
355.; hasonló tartalommal 144./

IFJÚ: /fn./

Ósmagyar kori szóösszetétel /i~é 'kicsiny' és a fiu
szavak előzményeiből, TESz./, csoportnyelvi használata a
legény szóéhoz hasonló, de alkalmibb ill. csak átmeneti je-
lentésváltozást eredményez /ld. a TESz., NySz. nem adja
'katona, vitéz' jelentését/. Példát Tinódi szolgáltató, így
a szóhasználatban a költői invencióval is számolni kell.

Vitezöc Baraci mezöre iutanac

Az terekec egy faluban vallanac /é:valának/

Ugyanitt öt sorral lejjebb már így:

Egri iffiac mihelt oda iutanac

Vgyan foliua raic koppat haytanac. /plr./

...

Terekec ottan el vesztec dolgokat

Iffiac látac szertelen futasokat /uo.v./

HÓS: /fn./

A szó feltehetően ősi, uráli kori eredetű /TESz./, a
Jókk-ben jelentése még: 'ifjú'. A 16. században alakul ki -
a fiatalemberekre jellemző tulajdonságok ráértésével- 'bá-
tor, nehézségekben helytálló férfi' és vele párhuzamosan
a 'harcos, katona' jelentése. Jelentésfejlődése tehát az
ifjú-ével és a legény-ével azonos, azzal a különbséggel,
hogy a későbbiekben csak a hős őrizte meg a bátorságra,
vitéz helytállásra utaló jelentésmozzanatot, mégpedig az
eredeti jelentés teljes háttérbe szorításával /ld. a mai
m. hős, hősiesség stb. jelentését/.

Tinódi nyelvében a szó 'katona' alapjelentése mellett
a bátorság, helytállás mozzanata is határozottan érezhető
/nem véletlenül használja annyiszor Egervár históriájában/,

így hangulatilag is a vitéz-zel állítható párhuzamba:

Aranyas zazloyat Alij Basanac

Hösek be nyeréc igen vigadanac. /Y2r./

Az io Nyari Ferencz szolla vitezöknec

Mint lambor höseket en titöket kérlec.

Az rendöt feiönkent ti mind meg alyatoc

Deréc ütközetöt ti mind varyatoc. /n3v-n4r./

INAS:

Szláv /ószerb/ eredetű szó, mely 'ifju' és 'apród' jelentéssel került át a magyarba /TESz., SzLJsz./. Szintén értékcsökkenő jelentésfejlődésen ment keresztül /vö. mai 'szolga' és 'tanonc' jelentése/, a 16. század katonai nyelvezetében a 'fiatal fegyveres szolga' jelölője, vagyis olyan /alsóbb rétegekből származó/ legényeké, akik egy-egy kiváló tiszt mellett szolgáltak mint fegyverhordók, küldöncök stb., s a hadi mesterségre készültek elő. Ez utóbbi mozzanattal függhet össze a szó 'ujonc' jelentése, melyet TAKÁTS S. adatolt /MNY.3:33./ a század végéről. Az én adataimból, melyek Tinóditól /tehát az 50-es évek elejéről/ valók, a fent leírt jelentés derül kielég világosan /ezt viszont a TESz-ben 1561-es évszámmal találjuk!/:

Ot sőven hazi Ferenchnec inassát /é.Sővénházi/

Egy terec viszi fogua mint ő rabiát /I2v./

Egör szállasa előtt Dobo Istuan

Egy inassat Vas Miklost fel bochyatuan

Leuelekkel Pispökhöz ő fel iutuan

Az io Pispök~~h~~kitől mindent meg tuduan. /S3v./

APRÓD:

A bizonytalan eredetű apró -d kicsinyítő képzős származéka, első jelentése így a mn-i 'kicsi' lehetett, amiből a fn-i 'gyermek' lett /TESz./ Jelentésszűkülés útján kapott sajátos katonai értelmet a szó: a gyermekként katonai pályára küldött, előkelő vitézek udvarában nevelkedő urfiak



neve lett, s e jelentésében köznyelvi szintre emelkedett /ld. ma is így él/.

Az apródok helyzete az inasokéhoz hasonló, a két szó azonban mégsem ugyanazt jelölte. Az apród nemes család fia, akiből nagykorúsága után tiszt lett, s alantas szolgálatot nem kellett végeznie /inkább fegyverhordozóként, kísérőként szolgált/. Az inas ezzel szemben az alsóbb rendekből került ki, s képzett közvitész vált belőle. Az apródok és inasok tartása a korabeli kiképzés és katonai nevelés legfontosabb formája volt, amint ezt ERDÉLYI elemzi /i.m.259-60./.

Tinódi is világosan megkülönbözteti a két szót, véletlenül sem cseréli fel őket:

Hadat az Frater G. mind le szállita

Meg vduar nepijtis elől el bochata

...

Egy inas egy aprod chac ő vele vala

Vas Ferencz es Gychij neki vduarnac vala. /G2r./

/=udvar/o/lnak/

Szondi György a végostromra készülődve így egyengeti két apródja sorsát:

Ket enökös aprodgyat elő allata

Azoc előtt ily testamentomot szolla

Az Ali basanac ket aprodgyat ayanla.

Ezen igen keri Basat ő nagysagát

Vitessegre tanicha ő két aprogvat /L4r./

fő-legény:

Ez a fő:fej- melléknevesült alakjával formált szóösszetétel a korabeli altisztek neve. A főlegények a hadnagy ill. kapitány alárendeltjei, a közkatonák, "legények" kisebb egységeit vezetik. Forrásainkban sűrűn előfordul. Tinódi pl. így ír az egri hadak elosztásáról:

Egy hean szaz drabantot ot hagyanc

Azoc előtt negy fő legent hagyanc. /Plv./

...az egy kapitán Barciai János nevé
egri fő legent az lonal többel fölkezeit
es ciatara kőld. /BudBL. 191./

Megemlítem még, hogy az 'előkelő, rangos, kiváló' jelentésű fő- előtaggal számos más általános vagy összesítő értelmű kifejezés is használatos volt, mint a fő-ember pl. /T2v./, fő-török /T3r./, fő-nép /Y2r./, ez utóbbi a köz-nép /pl. H3r./ ellentéte.

TIZEDÉS:

A tizednek nevezett katonai alegység parancsnoka, a káplár /korporál/ 16. században használatos neve /vö. ERDÉLYI i.m. 237./. Nagyjából azonos a főlegény rangjával, de valószínűleg /kellő mennyiségű adat híján csak feltételezem/ gyalogos altisztre vonatkozik:

Egről egy gyalog tizedős kij mene
Szolnoc szállasa kor el ky chellege
Az vitez nagy Lukach Chatazny mene
Huzon negyed magaua az vacz fele. /S4r./

Musztafa basa szerint a magyar kapitányok letagadják vitézeiket, ha azok rajtavesztenek a prédáláson:

, ha nem vihetnek tehath ... azonval vrathlan lezeigő
/é. lézengő/ neweth keültitek maga ebbeölis megh
tecsczyk hog nem vrathlanok ky tyzedes ky szaszados ...
bennek; /BudBL. 49./

SZÁZADOS:

Ez a BudBL-ben alig párszor felbukkanó név, mint a fenti idézetből is kitűnik, a tizedes fölötti rangot jelölte. A NySz. 'centurio, hauptmann' jelentéssel adja meg, tehát a hadnagyéhoz hasonló rang lehetett.

HADNAGY:

Birtokos jelzős összetétel, melynek nagy utótagja 'vezető ember' jelentésben szerepel /TESz./. Megszilárdult

összetétel lehetett a 16. században is, erre forrásaink következetes egybeírása utal.

A szó nagyobb csapattestek parancsnokainak neve, akik a nemesség soraiból kerültek ki. Általában 50-100 közvitéz tartozik hozzájuk, amint az alábbi idézetből is kiderül: /felsorolásban/

Duna elüöl Görből hadnagyoc szep hadual
Köglöuitt György Sander Ferencz Dombai Mihal
Desöfi Ferencz Ratkai Pal szaz szaz loual. /M2r./

A BudBL-ben ritkábban fordul elő, ui. legtöbbször csak a csapat nagyságát nevezik meg, vagy más szót használnak /pl. előljáró/:

,az tatai kapitan W maga fő leuen Horuat Miklos
hadnagiot melleje ueuen az komaromiakkal louaggal
gialoggal, vgimint harom zazan egiben giwluen, Cesztös
ala zaguldottanak, /176./

A szó tágabb értelemben a-z előbbinél nagyobb csapat-
test, sereg előljárójának megnevezéseként /mint 'ductor,
dux belli', NySz./ is használatos. A csehek között zendülés
tört ki:

Söt niari Ferencz hamar ra gondola
Tanachul ada Chyeh hadnagynac szolla /a4v./

A szóban forgó cseh hadnagyról az előző oldalon tudtuk
meg, hogy hatezer katona parancsnoka. Nyári F. pedig, akit
szintén hadnagynak nevez Tinódi, több mint ezer ember ve-
zére /vö. a3v./.

Ebben az értelemben használatos a

fő-hadnagy:

rangmegjelölés is, tehát nem jelent a hadnagytól élesen
elkülönülő fokozatot. Így sorolja elő Tinódi az egri fő-
tiszteket:

Az vitez Dobo Istuan fő hadnagy
Meckey Istuan tarsa más hadnagy
Io Pető Gaspar harmad fő hadnagy
Szoltaij Istuan az negyedic hadnagy /Xlv./

Ha a fegyvernemet is jelezni akarják, a lovag-hadnagy ill. a gyalog-hadnagy jelzős szerkezetet alkalmazzák /ld. mindkettőre pl. 03r./

KAPITÁNY:

Nemzetközi vándorszó, melynek végső forrása a lat. capitaneus /<:caput 'fej'/. Jelentéstartalma eredetileg a hadnagyéhoz hasonló: 'katonai alakulat parancsnoka, vezér', később szűküléssel 'vár parancsnoka' /ld. TESz./.

E jelentésfejlődés /melyet a TESz. adatai is a 16. század időszakára helyeznek/ jól nyomon követhető forrásainkban. Tinódinál csak ritkán fordul elő a szó, s a hadnagy mellett a parancsolás fogalmának inkább közigazgatási, a feudális hierarchiát érintő mozzanatait hordozza, akár a /jóval gyakoribb/ perkoláb, tisztartó stb. /ld. alább/:

Az ket fő Kapitan arra felele

Töb Hadnagyoc nélkül semmit ertene.

Io s/z/er tartassal 8c egy mast ertenéc

Egy tanachbol mindent lot uegezenenec /04v-Plr./

Önmagában is sokatmondó, hogy a fő-kapitány kifejezés épp az ostromra való felkészülés, rendeletek kihirdetése, a vármegadás nyilvános megbélyegzése kapcsán kerül elő. A hat"hadnagy" közül Dobóra és Meckskeire vonatkozik, akik Egerbe kerülésük előtt a királynak és a püspöknek tettek esküt /v8.N3v-N4r./, tehát az ő helytartóik, a város felelős igazgatói /az Olv. oldalon perkolábnak nevezi őket Tinódi/.

Példánk tehát a katonai szónak a közigazgatási 'tisztviselő' jelentés felé tolódását mutatja, így leginkább a TESz-ben másodikként megadott 'a közrend fenntartására ügyelő tisztviselő' jelentéshez kapcsolható, melyet a fő előtag külön rangessági mozzanattal bővít.

Nem lehet azonban mereven szétválasztani a két fogalmat, ahogyan a kor sajátos hatalmi viszonyai folytán a két funkció között is szoros érintkezés van: a kapitányok maguk

is hadnagyok /azaz: katonai parancsnokok - ld. a korábbi idézet, Xlv./, emellett külön polgári /közigazgatási/ hatalommal is rendelkeznek. Ezért maradhat eleven a szó eredeti katonai színezete, mint alábbi példánkban is:

En kij vagyoc natuliy amhat Passa
Az hatalmas Cyaszarnac fő tanachya
Fő kapytania es Gubernatorya. /Plr./

A felsorolás tagjait összevetve bizonyos, hogy a szót eredeti 'hadvezér, katonai főparancsnok' értelemben használja Tinódi.

A BudBL-ben már igen sűrűn előfordul a szó, sokszor végbeli kapitány, vég/ei/ben való kapitány/ok/ kifejezés formájában. Jelentése egyértelműen 'várparancsnok', s a fent leírt katonai és parancsolási mozzanatokat foglalja magába. A TESz. e jelentésben 1570-ből adatolja a szót, a mi adataink között viszont 1567-ből is akad egy meglehetősen világos példa: /egy elfogott katona/

vgian niluan beszelly hogy az egry kapitan az niluan valo czataszasra es toluaylasra szabacsagoth adot volna, /32., folytatása:/ Touabba assz agry kapitant fenicze megh Nd, /33./

A végbeli jelző összefoglaló értelemben szerepel a szó előtt: ... kiuanynyuk, hogj megh paranczollya minden végbeli kapitánoknak es vitezeőknek hogj az fele dolgoktul megh szwnyenenek, /248./

Szerepel a BudBL-ben /főleg címzésekben/ a fő-kapitány

kifejezés is, s itt következetesen a kapitányok felett álló tiszteket, egy-egy területrészt várainak főparancsnokát jelöli. Ez a cím jár ki pl. Krusith Jánosnak /49./, Ruber Jánosnak /63,65./, így nevezi magát Kollonits J. Bertalan /186./. Tanulságos erre nézve az alábbi levélkezdet:

My Nagároly Grof Ferdinand ... az feolseges romay czaszarnak thanacha, geöry es ahoz tartozando wegeknek

feo kapitánya. /448./

Dobó F. "Dunan innen ország feo capitánya"-nak nevezi magát /349.; egyuttal Léva kapitánya - vö.343./, s hogy határozottankatonai funkcióról van szó, bizonyítja a másik/"polgári" rangra utaló/ cím: "Barsuarmegenek feo Ispannya" /uo./

Szándékosan nem foglalkozom itt a török méltóságnevekkel ill. katonai rangokkal. Mindezt alaposan tisztázzák a szak-könyvek szójegyzékei ill. a szótárak, amihez -behatóbb vizsgálatok híján- alig tudnék újat tenni. /Érdekes lehet viszont a korabeli magyar és török rangok, funkciók megfeleléseinek a vizsgálata!/

1.1.3. fegyvernemek

A korabeli haderő két alapvető fegyvernemi ágra oszlik: a mozgékony lovasságra és a közelharcban /váróvívásnál-védésnél/ fontos gyalogságra. Ezek felszerelésük, összetételük tekintetében több altípusba is sorolhatók, melyekhez általában külön név is tartozik. A gyalogság soraiból kerül ki a /határozottan el nem különült/ hajóhad ill. az önálló tüzérség /vö.ERDÉLYI Gy.i.m.245-9./.

LOVAG:

A ló fn-ből -g képzővel /esetleg a gyalog analógiájára/ alakult származékszó /TESz./, a katonai nyelv igen régi műszava. Jelentése 'lovon ülő, harcoló /katona/', fn-i és mn-i értelemben is használatos, mégpedig összefoglaló /felszerelésre nem utaló/ névként:

Vitezöc ezöc egy Petö Gaspar

Zoltai Istuan szep louagokual /TIN.V4v./

Az vygliesy tizt tarto...harom vagi negy zaz louaggal.

Rima Zombat ala zaguldoth,... /BudBL.167./

Néhány példa a mn-i /jelzői/ használatra:

Het szaz louag terec varasbol ki szalada. /TIN.Fl.v./

Kiral Paranchola Pető Gasparnac

Szoltaij Istuannac louag hadnagynac /03r./

A BudBL-ben már elkülönülést tapasztalunk: a fn-i lovag mellett a szabályos -s képzős

lovas

szerepel mn-ként. Pl.

Az zolnaki bektől valamy ket louas török jw uolt
jde hozzánk ... /194./

Mivel a lovas katona legfontosabb kelléke és ismertetője a ló, nemritkán /a haderő megjelölésekor, felsorolásokban/ ez a név fejezi ki a 'lovas' fogalmát is, tehát a katonai csoportnyelv egy sajátos, érintkezésen alapuló névátvitelének vagyunk tanúi:

Losonci Istuan öt száz loual vala

Vitez Kis Kampo ket száz loual vala

Serédi Györgynac száz louagia vala. /Klr./

Hogy nem pusztán stilisztikai megoldásról van szó, bizonyítják a budai basák ilyen panaszai:

Ismeg Batory Istuan, Homonnai Istuan ... hat vagi
het száz loual Rima Zombat ala zaguldot, ... /167.; vö.
a korábbi BudBL. idézet; ld.még:191.,200.,201./

könný-lovag:

A szószerkezet jelzője a lovag fogalmi körét hivatott szűkíteni azszal, hogy a fegyverzetre utal. Tehát a könný fegyverzetű lovast jelöli /szemben a páncéllossal/, ilyen módon a huszár szinonimájaként fogható fel. Példa Tinóditól:

Napoli had könný louaggal erőzéc

Az Spaniol nagy szep szerrel költözéc. /b3r./

HUSZÁR:

Szerb-horvát eredetű szó, eredeti jelentése ennek megfelelően '/lovas/ rabló' volt /TESz., SzJsz./. Katonai jelentésének kialakulása a középkori zsoldos hadseregek felállításával függhet össze /ezekben ui. a fegyverforgató rablókat

is alkalmazták/
 A 16. században a „könyv” leggyakrabban a lovasság, általában
 neve, a egyáltalán magyar harcmodor, leggyakrabban
 tet képzés, mely jelentőségét épp e korban harcaiban
 nyerte.

Ekkortájt terjednek el az „lovágyverek”, ami szinte egy-
 csapásra megszűntette a nehézlovasság létezését: a pancél
 nem nyújtott több védelmet, helyette a mozgékonyabb vált
 szűkösége /vö. Hadtörténelmi I. 176-9.; KRDÉLYI Gy.: I. m.
 245./• Emellett a „könyv” lovasságuk kedveseit a nagy had-
 járatok helyett szörvényszerűen összetűzésekre alkalmat adó bel-
 politikai helyzet, valamint magának a török hadseregnek a
 harcmodora ill. összetétele. Ilyen körülmények között a kö-
 nyvokban nyugati mintára szervezett pancélos lovasság szin-
 te teljesen átadta helyét a huszároknak.

Ezek a pusztá szabállyal, kopjával, íjjal /ritkábban: pus-
 kával/ felszerelt szilaj lovassok hajtották végre a lesvete-
 seket, rabló portyázásokat, „százaladosokat”, a szerezetek
 maguknak vitelt hírnevet egész Európában, amint a huszár nem-
 zeteknél vándorozva válassza /lásd. / is fényesen bizonyítja.
 Ennek állt szép emléket Tündi a Károly császárt hada Saxon-
 ában....c. énekeiben: „Legyvertelek” magyarokat Prágában
 először „szemlénél vellek” /azr./, am a harcokban megmutat-
 ják bátorságukat, a kiválják a császárt elismerését is. Innen
 való az alábbi példa is: /a csehnek nagy seregét támadnak: /

Éppen hír jön az Magyar huszároknak
 Ot es nagyot szölgelének kitalának
 Arcul az lövéstök ör indulának
 Bator színel öklétének vitanak. /cfr./
 Szereplésüket ley szesegzt a krónikás:

Híre soc országbán nekik oly vála
 Gyorsaságú töröknek mongyac vála /no./

Beléltung víszonit, hogy a budai-ból nincs adat a szöve
 /nem volt szűköség tal, vagy nem befolyt a hangulat is ta-
 padt hozzá?/, helyette az általános lovas vagy a katona
 /ld. alább/ használatos.

FEGYVERÉS:

TAKÁTS S. figyelmeztet rá /MNY.9:178-81./, hogy a fegyver szónak /ld.alább 1.4.1./ ezt az -s képzős származékát nem szabad mai értelmében, tehát 'főlfegyverzett, fegyvert viselő /személy/' jelentésűnek venni. S valóban, ha mai szemmel közelítünk forrásaink e szavához, használata érthetetlennek, jobb esetben pleonasztikusnak tetszik.

A megoldás kulcsát maga az alapszó adja a kezünkbe, a régi fegyver ui. nem egyszerűen 'Gewehr, Waffe', ahogyan a TESz. megadja, hanem -egyebek közt- 'armatura, a középkori páncéltöltőzet'. A származékszó pontosan e jelentéshez kapcsolódik, vagyis 'páncéltöltőzetet viselő katona' jelentést hordozza, s a köz.lat. armiger magyar megfelelője /vö. TAKÁTS S. i.h./.

A 16. század hadi nyelvében a huszár antonim szava, azaz a korabeli nehézlovasság jelölője. A huszár - fegyveres ellentétezésre bizonyító erejű adatokkal szolgálnak forrásaink:

Ez vtan fegyuerösöc ala szalanac
Helyekre taborba esmeg be allanac
Hagya hadnagy Huszaroc hatra allananac
Fegyuerös seregöt ot elöl allatanac. /TIN.M4r./

/Ördög Mátyásék a várt ágyúk érkezését hallják:/

Egegről az hadat öc es ki szállitac
Elöl iaret öt szaz huszart bochatanac
Azutan az louag fegyuerösöc valanac. /M3r./

A lovag fegyveres /ld.blv. is/ ill. a fegyveres lovag /ld.M2v./ kifejezés arra is utal, hogy a szó jelentéstartal-
mában a 'páncélos, nehéz fegyverzetű' mozzanat dominál, s a 'lovag' mozzanat csak másodlagos. Olyan adataink is vannak, ahol a szó gyalogosokra vonatkozik, és -mint a lovasság esetében is- elsősorban a külföldi zsoldosokat jellemzi:

Es három ezör lancz puskas kopias iöue
Mind fegyuerös vala Leuara be iöue /M2v./
/A lanc vagy lanckenet a gyalogos német zsoldos neve./

Mint látjuk, a szó ebben a tágabb 'páncélos' jelentésében mindig /vö.c4v., d4r.is!/ melléknévi értékű.

Az imént elmondottakkal teljes összhangban állnak a BudBL. adatai is: /a táborba szállt varasdiak/

Lobycyar neuö egy fő embörth, 700, fegiuerössel /továbbá:/ ezür gialoggal Kaproncian hattak, /185./

... iria feölsegeöd hogj Szikszonal sok fegjuereös nemet uolt ... /244. vö.245.; mindkét helyen mn-i értékben/

KATONA:

Tisztázatlan eredetű vándorszó, talán a bizánci görögből került nyelvünkbe egy feltehető 'tábori' jelentéssel, s a középkor folyamán *katonavitéz-féle kifejezésekben vette fel tapadás útján a 'harcos' fogalmát /vö.TESz./

KERTÉSZ M. behatóan foglalkozik e szó jelentéstörténetével /NyK.50:165-69./, s a középkori hadviselési szokásokat vizsgálva megállapítja, hogy a katona a köz.lat. satelles pontos megfelelője, azaz nehéz fegyverzetű lovag /a R. vitéz/ kísérője, aki ura zászlója alatt vonul hadba, s mellette a harcban testőri, segítői szolgálatot teljesít. Az ilyen katona fegyverzete könnyebb volt, éppen mozgékonyasága révén segítette urát.

A hadviselési szokások megváltozásával, a lovagi katonáskodás elavulásával a katona jelentésköre kibővült: 'fegyveres szolgál'-ból általában vett 'lovas' ill. 'nehéz fegyverzetű lovas' lett. Tudjuk, hogy a szó jelentésbővülése a későbbiekben is folytatódott, mígnem /KERTÉSZ szerint a 18. század közepe táján/ mindenféle harcos általános nevévé vált. /ehhez a lovasság tekintélye s a gyalogság iránti "magyaros" idegenkedés szolgáltatta a lélektani háttért/.

A magyar hadi életben, szervezetben a 16. század döntő változást jelentett, s a vitéz kapcsán láttuk, milyen szorosan kötődnek ehhez a nyelv átértékelődései. Így van ez a katona esetében is.

Tinódinál meglehetősen ritkán fordul elő a szó a lovaghoz húszárhoz viszonyítva. Feltűnő azonban, hogy Egervár his-

tóriájában négyszer is előkerül, többször a drabant mellett:

Negy allo seregüt ök allatanac
Belső varnac belső pijaczan hagyana
Kiben fő legenyőc drabantoc katonac
Ketszaz hatuan kilenczen ot valanac. /P2v./

A felsorolásban érezhető a drabant /-gyalogos/ és a kato-
na ellentétezése, tehát biztosan benne van jelentésében a
'lovas' mozzanat.

Egy másik idézet újabb oldalról világítja meg a szót:
/a török közeledtének hírére/

Szolgaikkban Egről ki bochatanac
Fő louakkal hirőkkel hadnagyoknac
Azok mellet drabantoc es katonac
Az Cassai hadnagyual ki vgranac. /P4r./

Az első sorban említett szolgák: a drabantok és a katonák,
vagyis vizsgált szavunk a 'szolga' jelentésmozzanatot is
magában foglalja. Vegyük ehhez hozzá azt, hogy az állandó
várórség /200 lovas, 200 gyalog;vö.02v./ mellett szép szám-
ban nemesi bandériumok is részt vettek Eger védelésében
/Tinódi 2 lapon sorolja fel a bevonult csapatokat!; ld.03r-v./,
ezek pedig a nemes hadnagyot és kíséretét jelentették. Vi-
lágos tehát, miért szerepel annyiszor a szó e részben, s
hogy egy hagyományos mozgósítási módhoz kapcsolódva erede-
tíbb 'fegyveres lovas szolga, katonáskodó nemes kísézője' je-
lentést hordoz. /Vö.még: S2r.,V2v./

Ehhez képest a BudBL-ben egy fokkal általánosabb, '/ne-
héz fegyverzetű?/ lovas közvitéz' jelentésben fordul elő a
szó. A fenti zárójeles mozzanatot én megkérdőjelezen, ui.
nem látom bizonyítottnak, noha a TESz. /KERTÉSZ nyomán/ épp
a BudBL-beli adatot veszi e jelentés első felbukkanásának.
Még két megjegyzés ehhez: a KERTÉSZ M. által közölt forrás
/melyre a TESz. is utal/ téves, az idézett részlet ui. a
BudBL-nek nem 171. /ott nem fordul elő a szó/, hanem 181.
lapján található. Másrészt a kérdéses helyen /NyK.50:165./
maga KERTÉSZ is a 'lovas' s nem a 'nehéz fegyverzetű' jelen-

tézaspektust bizonyítja vele.

Az adatok számát szaporítandó, most azt a részt idézem, ahol Vejss basa elismétli, mire jutott a vallatás dolgában:

, hanem az haidukat és katonakat, vionnan jsmeg
eggienkent meg kerdöstök, ki parancioliatiabol
jtttenek ky, mi jaratban voltanak, /184.szintén 1579/

Előfordul azonban a szó sokkal korábban is, még hozzá igen tanulságos megjegyzés kíséretében. Egy 1575-ben írt levélből idézek:

...az meöli tartomanth varosokat falukat, az my ke-
gielmes feiedelmynk,...fegiueroekkel meg vöttenek,
es mastannis byrnak, myndön ciepek és katonak, azt
ne mondhasak, hagi ez atiamtul maradot vagy atiam-
fiatul maradot örökseööm; /80./

A katona után lábjegyzetben közlik a szerkesztők az egy-
korú német fordítást is: "einem yeden schlechten Menschen
und Husaren" /uo./. Hogy mit jelentett a vándorszóvá lett
magyar huszár, világosan láttuk a fentiekben. De szerepel
a levelekben "hatuan louo katona" /191.,uigy 195./ kifejezés
is, melynek a harmadik ismétlésben egyszerűen "hatuan kato-
na" /199./ felel meg.

Semmi kétségünk nem lehet tehát afelől, hogy a szó a gyűj-
tőnévvé válás útjára lépve, 'lovass katona' jelentésben sze-
repel itt. /A fegyverzet kérdését illetően viszont további,
szélesebb körű kutatásokra lenne szükség./

GYALOG:

Ósi finnugor szó, -g eleme nomenképző. Főnévi használata
igen régi /TESz./.

Forrásainkban a lovag antonim szava, tehát a fn-i 'gya-
logos katona' ill. a mn-i 'gyalog járó, harcoló' jelentés
tartozik hozzá. Pl.

Nagy vigan az vr trombytat fuuata

Louagiat gyalogiat el ki indita /TIN.21r./

, azok /ti. a magyar tisztek/ kilenczed fel szaz
gyalogual, ööteüdfel szaz louaggal, tizen kett sasz-



loual Diuin ala mentek, /BudBL.317./

Melléknévi értékben szerepel pl. a következő szószerkezetekben: "gyalog nepet" látott /M3v./, "gyalog tereckel" harcolt. A gyalogosok fegyverzete dárda, kard, fokos /és általában pajzs/ volt, később főfegyverként sokukat szerelték fel puskával. Ezeket Tinódinál "puskas gyalog" /O3v., kétszer!/, a BudBL-ben "gialog puskas" /243./ név különbözteti meg.

DRABANT DARABONT:

Bizonytalan eredetű /talán a hazai németből átkerült/ vándorszó /TESz./, alakváltozatai a szókezdő hangtorlódás feloldásával keletkeztek /így találjuk a BudBL-ben, a Cronicá-ban még következetesen drabant/.

Eredeti jelentése 'gyalogos katona' lehetett /vö. "pedites stipendiationum" értelmezése az 1. adatban; TESz./, ez azonban nem jelenti azt, hogy mindenkor azonos jelentésmozzanatok domináltak benne. A középkorban ui. nem beszélhetünk önálló gyalogos fegyvernemről, gyalogosokat csak várak, városok őrzésére alkalmaztak, akik egyszersmind karhatalomként, porosz-lókként is szolgáltak, másrészt nagyurak mellett testőri, csatlósi feladatokat teljesítettek. Erre utalnak a TESz-ben 2. alatt megadott jelentések: 'testőr' /'kísérő csatlós'/, valamint ennek újabb fejleményei.

Az önálló magyar gyalogság megalakulása épp a 16. század elején vált szükségessé /nélkülük ui. nem lehetett ostromnak indulni, várat megtartani/, ekkoriban duzzadt fel az állandó gyalogos várőrség, s alkotott külön fegyvernemet a mezei hadakban is. Ilyen módon az eddig szűkebb értelemben használt drabant a magyar gyalogság általános nevévé vált /minderre ld. TAKÁTS S.: Műv.tört. tanulm.6-9./.

A várőrző drabantok végül is a gyalogság egyik részét /és funkcióját/ képviselték, s ez forrásainkban a szó használatában is megmutatkozik. Tinódi a várvédő ill. a banderialis csapatokban szereplő /kísérő/ gyalogokat nevezi így /s ezért kerül elő oly gyakran Egervár históriájában/. Pl.:

Vár főedelméből ket szaz louagia

Az mellet ben vala ket szaz Drabantya /O2v./

El bochatac bor Myhalt io puskasval
Sáros vár megyéből hetuen hat gyalogual
Szepes vár megyéből Szency Marton val
Egörbe bocyatác negyuen drabantual /03v./

E részben a drabant és a gyalog egyre-másra váltakozik egymással, ami a szinonímiára ill. a drabant általánosabb használatára utal.

A BudBL-ben aránylag ritkán fordul elő a szó, s a gyalog-hoz képest erőteljes hangsúlyt kap jelentésében az 'őrző, őrzőre rendelt' mozzanat. Musztafa basa szerint a végbeliek "főlköltyk" a falukat, a saját birtokukra viszik őket:

es darabontokkal bristetik hogi be ne jarianak, es
semit ne fizessenek, /118./

Másutt is arról panaszkodik, hogy "az falukon varasokon fegiuerősöket tartnak drabontokat" /115./, akik nem bocsátják be az adózó népet.

A BudBL-ben tehát szűkebb /netán eredetibb?/ jelentésében áll a szó /a jelentések egymáshoz való viszonyát nem ártana alaposabban is megvizsgálni!/.

A drabantok felszerelése, harcmódja országonként is különbözött, így a szót gyakran népnévi jelző teszi pontosabbá. Tinódinál olvasunk "Che drabant"-ról, "némöt" és "magyar drabant"-ról /Klr-v./ ERDÉLYI szerint a német fő fegyvere a dárda, a magyaré a fokos /vö.i.m.246./.

HAJDÚ:

A magyar gyalogság másik fontos része a hajdúk soraiból került ki. Hogy kik voltak ezek, a szó etimológiája is elárulja: a hajdú a hajtó mn. igenév elkülönült alakja, tehát eredetileg marhapásztort, hajcsárt jelentett. Számuk igen tekintélyes volt, a 15. század végén ui. fellelődt a marhakereskedelem, az utak tele voltak a nagy /főleg bécsi/ vásárookra igyekvő csordásokkal. Utközben gyakran rablóktól, farkasoktól kellett megvédeniök a jószágot, ezenkívül télen-nyáron a szabadban éltek, így edzett, erős és harcias emberek voltak. Épp ezért fogadták fel szívesen őket, vagy nézték rossz szemmel ténykedéseiket mások. A 16. században azonban

a háborúk miatt akadozott a marhakereskedelem, így azután sok hajdú állás nélkül maradt, és afféle betyárokként csoportosan kóboroltak az országban. Az általános elszegényedés és a gyalogosok iránti "kereslet" időszakában végül is beálltak katonának, a király ill. az urak zsoldjára szegődtek, vagy -szabad hajdúként- a zsákmány fejében hadakoztak /vö. minderre: TBSz.; ERDÉLYI i.m.246.; TAKÁTS: Hajdú, haramia és martalóc in Műv.tört. tanulm. 3-15.; Uő: NyK.30: 348-50./ . A magyar gyalogság kiváló katonai anyagot kapott velük, ahogyan TAKÁTS S. írja róluk, "erőt, fűrgeséget és harcvágyat hoztak a végekbe". Ami szilajság és vadság volt rajtuk, azt a végbeli élet lassan-lassan lecsiszolta róluk." /i.m.9./

A nyelvhasználat sokáig megkülönböztette a hajdúkat a regulát jobban betartó, műveltebb drabantoktól. Minthogy azonban a hajdúk száma egyre nőtt, s lassanként /kb. a század derekától/ ők játszották a vezető szerepet katonailag is /a portyázás, lesvetés legnagyobb "mesterei" ők voltak!/, a hajdú név mindenfajta gyalogost jelölt, s a gyűjtőnévvé fejlődéssel párhuzamosan pejoratív színezet is elhalványult.

Ez utóbbi fázis már inkább a 17. századra esik, forrásaink a 'betyárból lett gyalogos katona' jelentés mellett tanuszkodnak. Tinódi idejében még nem lehetett nagy múltja a szónak, a Szegedi veszedelemben ui. így fogalmaz:

Vala soc io legen már öszue gyűlésbe

Kit haiduknac mon/d/nac szellel vár megyékbe /Hlr./

Az ének végén pedig így dicséri és dorgálja őket:

Oh tij balgatagoc Hayduc kie tij vattoc

Eztükbe vegyetöc mit Mast nektöc mondoc

Szijucl könyöseguel io vitezöc vattoc

De hadakozasban igen bolondoc vattoc. /Hlr./

Bizonyára megvolt az oka arra is, hogy a "dúlás" és "kóborlás" "hátra hagyására" valamint a "józenságra" és hitre intse őket.

A szó megkülönböztető használatát világosan mutatja a "haydu gyalog nep" /d3r;szemben az "erös spaniol nep"-pel!/.

A BudBL-ben ismét ritkábban fordul elő a szó /s inkább a kötet 2. felében/, talán mert a semleges töltésű gyalog is elegendő volt a történetek leírásához. A szó jelentése a fentiekkel egyező:

jm az minap az tatali kapitan akaratiabol 13 haidu
jvt volt ki, az budai taligasokra wtettek ... /201.;
ld.még 181.,184.-a katona mellett; 188.,199./

Végül megjegyezzük, hogy a hajdu a huszárhoz hasonlóan /melynek jelentéstanilag és valóságosan is méltó párja volt/ elterjedt vándorszóvá lett.

JAN/I/CSÁR:

Oszmán eredetű szó /talán szerb-horvát közvetítéssel/, a török gyalogos neve a hódoltság időszakában /azoké a vakmerő katonáké, akiket eredetileg elrabolt keresztény gyermekekből neveltek!/. A török seregben a szipahi/á/kkal /-hűbérúr, aki kisebb lovass csapatot állít ki/ és a besliákkal /-könnyűlovás, testőr/ ellentétes fegyvernemet képvisel.

Tinódi arról ír, hogy a magyarok "El szakasztac ianchyarttul louagokat" /plv./, bizonyos tehát, hogy am azok gyalogosok voltak. Annál meglepőbb, hogy e közismert szót "lovás"-nak értelmezi a BudBL.545. Török szójegyzéke /NÉMETH Gy./.

A janicsárok fegyvere a szablya és a fokos volt, de sokuk puskát is hordott. Ezeket nevezi Tinódi "Puskas iancharok"-nak /H3r-v./.

LANCKENÉT ~ LANC:

A ném. Landsknecht /'ország zsoldosa'/ ill. az ebből rövidült alak átvétele, a lándzsával felszerelt német gyalogos nevéként szerepel Tinódinál, tehát azonos lehet a fent említett nemet drabanttal /vö.TESz.,RMKT.3:433./:

Gyalog három ezör Lanczkenet indula

Negyedfel ezör Olasz az vtan vala /M3r./

/V8.még: M4r.; "lancz" alakban M2v./

MARTALÓC:

Ez az oszmán-török eredetű szó a keresztényekből /szerbekből/ szervezett rabló-prédáló török csapatok gyalogosát jelentette. Tinódi a török hadak elősorolása-kor említi /D4v./, a BudBL-ben pl. egy magyar kapitány ír a "lowas theoreokhek, es marthuluzokh" pusztításairól /47;ld.még:168.,232./.

HARAMIA:

Szerb-horvát eredetű a szó, amint maguk a haramiák szerb /rác/ hegyi pásztorokból lett rablók voltak /TESz./. Kis számban ezek is bekerültek a magyar és török gyalog-ságba zsoldosként. Tinódi írja egy helyen, hogy az agák mellett "Szaz Haramija" volt /E2r./.

1.1.4. hadrend

E részben -a fegyverzet szerinti csoportosítás után- a harci cselekményben betöltött funkció típusait ill.ezek megnevezéseit vizsgáljuk.

Mindenekelőtt az ide lazábban kapcsolódó

ZÁSZLÓ:

egy sajátos használatáról kell szólni . A szláv eredetű szó szótári jelentése a maival teljesen egyező, ám hozzá igen erőteljes szimbolikus tartalom is tapadt. A zászlót a király küldte a főtiszteknek /századnyi ill. ezrednyi egységeknek/, ez alatt hirdettek zsoldot, kibontása a hadbaindulást jelentette /v8.TAKÁTS: Nyr.32:426-30./, a zászlók száma jelezte a had nagyságát /ld. a közeledő ellenség erejét is így becsülték fel!/. Ilyen módon a zászló metonímikusan az alatta lévő /aktivizált!/ hadiné-pet is jelentette /v8. ló 'lovás' értelme/. Tinódi írja:

Az Bolki tornyara es ostromlanac

Nyolcz zasloual vgyan akkor rohananac /Tlv./

Még feltűnőbb e jelenség a BudBL-ben:

ismeg az solyoniak es viglesiek es az több uegekbeöl
woltak Diuin alat 18 zászloual, szam szerent uoltak
ugjmint 2500 /229./

Felbukkan Tinódinál a mai zászlóalj nyelvi előzménye is:
egy erős városról írja, hogy

Negy zászlo allia nep onnat ki szalla /b2v./

A harci egységek nevei között számos foly. mn. igenév
szerepel, ezeket ui. jellemző tevékenységükről nevezték el.

ELŐL-JÁRÓ:

Ez a határozás összetétel a felvonuló had előőrsét je-
lentette, azt a mozgékonyabb csapatrészt, amelyet felderíté-
si ill. tisztogatási céllal küldtek előre:

Elöl iarot öt szaz huszart bochatanac
Azutan az louag fegyuerösöc valanac. /TIN.M3r./

Vas Benedek, megharcolván a törökkel,

Vitez modra elöl iarot tartosztata. /22v./

Ez előbbinek pontos alakítani mása az

UTÓL-JÁRÓ

kifejezés, mely a menetbiztosító hátvédcsapatokat /'arriere-
garde', vö.RMKT.III.Jegyz.458./ jelöli. Az iménti sereg szem-
le ezzel végződik:

Hat szaz Huszar öt vtol iaroba vala /M3r./

A zászló elesését látva az "Vtol iaro Hus/z/aroc" megfu-
tamodtak, olvassuk másutt /M4r.; itt jelzőként/.

E kifejezés szinonimjaként /és variánsaként/ a
hátul-járó

Összetételt is megtaláljuk: a magyar vitézek nem támadnak
szembe az egész török sereggel,

Chyac hatul iarockal öc harczot kezdenec /n2v./

Eger alól a "Hatul iaro szertelen" vonult el /T4r./.

DÉRÉK-SEREG:

Ez a 'vmi fő részét, zömét kitevő' jelentésű derék szóval alkotott kifejezés a felvonuló csapattest középső, legerősebb részét jelöli. Itt vannak a különféle gyalogos alakulatok, az ágyúk és "élésszekerek" /vö.M3r./.

/Losonczi István/

Elöl iaroba szaguldot bochata

Az Deréc sereg vtanna indula /I3v./

Hasonló kontextusban szerepel "Derec tabor" /Z2v.,ld.még: a4v./ kifejezés is.

DANDÁR:

Oszmán-török eredetű szó, mely épp Tinódinál bukkan fel először /vö.TESz./. Az előbbi szinonimája, tehát 'derékhad'-at jelent:

Dandarra vitezöc be sem öklelenec

Mert keuessen arra elegec nem lönec /n2v./

SZÁGULDÓ:

A sajátos jelentésű száguld /ld.2.3.3./fn-1 értékű igeneve, s lényegében az elől-járó egy fajtája. Az huszárokból álló különítmény, amelyet kémkedés, portyázás vagy provokáció céljával küldtek előre. Nevét rendkívül gyors mozgásáról kapta; az ellenséget hirtelen megrohanva nagy zavart és veszteségeket okozott. Pl. /Ojtozon/

Torya varasanal szalla taboraual

Onnat szaguldot bochata szertartasual

Harom szec alliaba iarnac nagy iargalasual. /TIN.M4v./

A TESz. épp TIN.a4v. alapján értelmezi 'futár'-nak a szót. Ez azonban helytelen, a kérdéses szövegrész ui. a fenti értelmezést támogatja: /A magyarok egy táborba szálltak a csehekkel:/

Onnat hamar szaguldot bochyatanac

Az hataron vtakat hogy meg iarnác

A továbbiakból kiderül, hogy a "megjárás" ez esetben egy német város megrohanásával és feldúlásával is együttjárt!
/Ld.még:13v.,Klr.,P4r./

A BudBL-ben is sűrűn előfordul a szó, így nevezik azt az osztagot is, amelyik lesvetésakor nyílt harcot provokál, s az ellenséget lépre viszi. Pl.

... az körniwl valo veg beliek, nagi haddal föl kezwlűen Feier var körniwl lesöket hantanak, es delkor zaguldoth bociattanak, /118./

Mint idézeteinkből is látszik, mindkét forrásunkban gyakori a száguldót bocsát szó szerkezet.

ÁLLÓ-SEREG:

A harcban támadást végrehajtó alakulatokkal szemben ez a kifejezés a tartalékhadat jelöli. Mezei harcban szekérsáncot vonnak köréjük /visszavonuláskor a támadók is itt talál-
nak fedezéket/, amint ezt Tinódi is leírja /H3v./. Pl.

Az viadal köztöc am ot meg lassodec

Allo seregekhöz ket fel takarodéc /H3v.; ld.még:
Flv.,P2v.,Xlv./

Az álló seregből a harcmező fáradt nép-ét nyugodt nép-
pel /ld.T2v./ vagy új nép-pel /Tlv./ cserélték fel. Ld.
/Mecskei az ostromban/

Allo seregből nepijt változtattya

Farat nepijt hamar hatra allatija /Tlr./

STRÁZSA:

A szó a 16. században került át valamelyik szláv nyelvből, 'őrség' jelentésben /TESz./. A Cronicában is így szerepel: pl. Enyedi T. betért vitézeivel egy faluba, "de ot ő chac strasat sem vete" /Bkr., ld.még:H3r./.

A TESz. csak 1585-ből adatozza a szó 'őr' jelentését, úgy tűnik azonban, ugyanez megvan már Tinódinál is. A török közeledését így festi:

Az szaguldo maklarra fel szagulduan

Egri strasakba kettöt el ragaduan

Ket tisztarto gyalog alig szaladuan. /P4r./

A jelentésértelmezést a -k tb.jel/!/, a partitivusi -ba/n/ ill. maga a kontextus /"kettöt"-2 vitézt!/ támogatja.

1.2. Hatalom, hierarchia

Az eddigiekben is világosan láttuk, hogy a 16. század katonai szervezetét, intézményeit nem lehet mereven elválasztani az államhatalmi, közigazgatási apparátustól: a tiszt egyszersmind hűbérúr; a katona szolgája, jobbágya is parancsnokának. Mindennek oka a feudális társadalom sajátos viszonyaiban keresendő.

Helyénvalónak látszik tehát, hogy vizsgálatainkat a feudális hierarchiával érintkező mozzanatokra ill. ezek nyelvi kifejezéseire is kiterjesszük. Nem törekedhetünk azonban teljességre /ezt csak egy külön tanulmány vállalhatná/, inkább csak jelzésszerűen kiemeljük a katonai szervezettel összefüggő, szemléletmódja miatt tanulságos nyelvi elemeket.

ALATT/A/ VALÓ:

Ama feudális gondolkodásmód egy tipikus nyelvi terméke e kifejezés, mely szerint a hűbéres társadalmi és emberi értékben alatta áll urának, s épp ezért feltétlen engedelmes-séggel tartozik neki.

Ez a /különösen a BudBL-ben/ sűrűn előforduló kifejezés az alattvaló egy korábbi fokát képviseli: a névutó még nem szakadt el a fő-től, s nem forrt össze az igenévvel. Példáink jól mutatják, milyen mondatokban ment végbe az önállósulás ill. a jelentéstani tapadás. Tinódi ily jókat kíván királyának:

alated valo népedet ^{oltalmazhassad es meg tarthassad}
7Ajánlás/

Ali basa azzal utasítja el a panaszokat, hogy "my birunk az my alattunk ualo begekuel" /BudBL.346./.

E példákban jelzőként szerepel a kifejezés, megvan azonban főnévi használata is. Tinódi másutt így fogalmaz:
/a király/

Bekeben tarthassa alatta valokat. /V3r./

A basák ilyeneket írnak: felséged "byrion az ty alattatok valokal" /41./; "az mi alattunk valokat" /354.vö.345./ megfeddjük; "az feolsegeöd alut ualok" /360./ várak alá száguldanak /ez utóbbi ragtalan alak már világosan az összetétel felé mutat!/. Szerepelnek "Né birtoka alut valok" /42./ típusú kifejezések is a BudBL-ben.

Megjegyzem még, hogy a fentiekkel egyenértékűek a felségedhez tartozó /356./, felséged rendire való /50./ /ill. a tieitek, ti féléitek/ típusú fordulatok.

Az előbbinek pontos alaktani mása az
ELÖTT/E/ JÁRÓ

kifejezés, melynek jelentése: "/katonai/ felettes, vezető személy". Ebben a hierarchia egy "horizontális" vetületét fedezhetjük fel /szemben az előző "vertikális" vetülettel/; egy csoport kiemelkedő tagja, vezetője a többieket megelőzi, előttük jár /TESz./. A kifejezés katonai használatát azonban még egy -egészen konkrét- mozzanat is segítette: a magyar tisztek e korban valóban katonáik előtt jártak, a harcban elsőként rontottak az ellenségre /vö.TAKÁTS: Műv.tört. tanulm.11./.

Cond viselő előttökiare vala

Bornemissza io Gergöl Deac vala. /P3r./

írja Tinódi az egyik egri csapattestről. Ugyanez a szemléletült nyelvi formát a folytatásban is: "Szaz szaz legen előt hadnagy ot vala" /uo., de vö.P2v.,blr. is/.

A budai basák is így jelölik meg a csapat vezetőjét:

/bakabányáról/ tyzen ki jöttenek uolt, Orban volt
neue az előttök jaronak, /190., vö.3., 88./

TISZT:

Szláv eredetű a szó, jelentése különbözik a maitól: 'tiszttség, hivatal, kötelesség' értelemben szerepel forrásainkban /vö.TBSz., SzLJSz./. Minthogy kulcsszava a hatalomnak, parancsnoklásnak, igen sok, többé-kevésbé állandósult szószerkezet keletkezett vele. A leginkább használatosak közül felsorolok néhányat, egy-egy rövid példával:

tisztet ad /vkinek/:

ennekeom atta az feolségecs cyazar bwdaj tiszteth
/BudBL.6.,vö.51.,75./

tisztet oszt /valakinek/:

Kijknec az varba mind tisztöt osztanac. /TIN.04r./
/ti. az Egerbe hivott bírának/

tisztül ad /vkinek; várat, várost/:

Tisztül mikort adá Hederbéc Szanchaknac /Hlr./
/ti. Szeged városát/

tisztet felvesz:

/Losonczy I./ Kiraltul igen megfélemléc
Tysztöt fel venni ő kuszyrtetéc. /I4r./

tisztet elvesz /vkitől/:

vagion anni hatalmam rea hogy tisztit el veszem
/BudBL.28.,vö.39.,75./

tisztétől megfoszt /vkit/:

est az hatalmas csaszar haluan tizteökw1 megh
foztotta, /229./

Az utóbbi kettő szinonimjaként szerepel a mazurra tess kifejezés /a török eredetű mazur 'hivatalából elbocsátott, kegyvesztett' szóval/:

az nogradi beketh mazurra teottuk, es vy beketh
boczyattunk heleben, /316.vö.346./

TISZTTARTÓ:

Ez az összetett szó bizonyára egy korábbi tisztet tart /ld.NySz.III.464./ szószerkezet igenévi alakjából állandósult. Nyomait megtaláljuk Tinódinál is:

Het esztendeg Egröt Varkuch iol tarta. /p2v./

Felbukkan azonban a tisztet bír /V4r./ kifejezés is. A tart tehát 'birtokol' jelentésben állhatott, így a tiszt-tartó az a személy, aki valamilyen tisztséget, hivatalt visel. Ebben az általános értelmében találjuk a szót az alábbi részben:

No az varhoz tartozo tiszt tartokat

Be hiuatac negyuen hat louagokat /TIN.02v./

Szűkebb értelemben azonban ezekre a tisztartókra vonatkozik, akiknek a király bízott kesére egy várat ill. egy körzetet, vagyis a külön hatalommal is felruházott várkapitányokra. Forrásainkban ez a gyakoribb:

Hamar foglalala Erdelt vég hazakat

Kikben ő hagyta ielőz tiszt tartokat /I2r./

A két egri főkapitányt is tisztartónak nevezi Tinódi /v8.02v.,V4r./. Így címzik leveleiket a basák is a magyar kapitányoknak /ld.pl.8./; állítják, hogy a rabló végbeliek a "tyst tarto akaratiabol" /190.,uigy:195./, "az tyst tartok hyreuel" /50./ járnak.

A tisztartónak több szinonimája is van a Chronicában:

PORKOLÁB:

E német eredetű szó 'várnagy' jelentése és a tisztartó-hoz való viszonyára ld.pl.:

Az ruzkai vitez Dobo Istuant

Egre bochyata fő tiszt tartoiát

Zaij Ferenczöt más porkolabiat /V4r./

Hasonló értelemben használatos még a szláv eredetű ispán /ld.I2v./ és a bán /Olv./.

király-képe:

E kifejezés azzal a szemlélettel függ össze, mely szerint a tisztartó hűbérurának megszemélyesítője, mintegy az ő képét viseli /v8.mai képviselő/. A kép tehát 'megbízott helyettes' értelemben szerepel, a király-képe pedig az uralkodó

közvetlen alárendeltjeire, főparancsnokokra, helytartókra vonatkozik. Pl.:

Kiral kepe Ördög Mattyas ot el eséc /TIN.M4r./

Dobó az egri ostrom után Sforziának, "az kiraly kepe"-nek /Vlr./ adja át a vár kulcsait.

A BudBL-ben Pethő J. főkapitány "komaromy kiraly kepe" /19./ a basa maga a "teőreők chazarnak kepe, heltartoya, gond-vyseleője" /23./.

Az engedelmes, hív szolga vagy katona féli és tiszteli urát, hallgat és tart urához, amit tesz, csak ura parancsolat-jából teszi, ha portyára megy, előbb szabadságot kér, s ha ura szabadságot adott /engedett/ neki, immár tisztartója hírével jár.

Az engedetlen alattvaló /szolga vagy úr/ azonban háborodik, azaz zúgolódik, haragra gerjed, s ha elég erős, fellázad és külön pártot üt magának:

nem tuggyuk ha feölsegeodnek hireuel uagyone auagy nincz, es hogyha feolsegeodheöz tarte, auagy kőleön pártot űteöt maganak, /BudBL.344.;ld.még:235,246./

Az ilyen alattvalókat, a párttartókat /vö.TIN.R2v./, ha bír velük, uruk lecsendesíti, lenyomja, engedelmességre kényszeríti ill. /meg/bünteti, megfenyíti, esetleg csak megporongatja, a tilos dolgokról elfogja, azoktól eltiltja /meg-tiltja/, azaz megtartóztatja őket.

Az a katona ill. alattvaló, aki átpártol az ellenséghez, árulóvá válik, vagy más néven

pribék

lesz. A szerb-horvát eredetű szó 'töröktől v. törökhöz átszőkött személy' jelentésére ld.:

Vagyoc szökött szolgaia Kazul Basanac

Vagyoc ciac Pribekie hatalmas Ciaszarnac. /TIN.F2v./

...az zaguldo közzwl egi pribek az feyer vary beknek hirt tezőn, /151.,ld.még:25.,112./

Végezetül szólunk még a hadtartás, zsoldfizetés néhány kulcsszaváról:

KÖLTSÉG:

A költ e származéka 'pénzügyi fedezet, rendelkezésre álló összeg' jelentésben szerepel Tinódinál:

Engem kölchéguet neppel ertessetök /K2v./
parancsolja szorult helyzetben Losonczi.

ZSOLD:

Latin eredetű vándorszó /TESz./, jelentése: 'a katonai szolgálatért járó fizetség'. Tinódi így inti a "csatázókat":

Kerlec vegbelij hősec meg hallyatoc
Igaz nyereseggel zoldal lakyatoc /p2v./

A toborzás műszavaként használatos e két kifejezés:
zsoldot hirdet ill. zsoldot kiált:

Soldot hirdetuen szép falka nép gyüle /K2v./

Ali basa szerint Nádasdy, ha a királytól nem is kap hadat,
"soldot kialtatuan eleg nepett szeöreög" /BudBL.366./.

A zsold török neve: alafa; ld.TIN.nlv. /vö.RMKT.III.457./.

HÓPÉNZ:

Valószínűleg tükörszó latin mintára /TESz./, s a havi zsoldra felfogadott katona fizetségét jelentette.

Cyaszarnac soc kyncie giöle tar hazaban
Onnat fijzettetöt ho pynzt Magyar országban. /G4v./

OSTROMPÉNZ:

Minden bizonnyal az ostromban való helytállásért ígért ill. kapott külön fizetséget jelent /vö.NySz./:

Szolla hegedös Istuan feleynec
Dobo Istuantul ostrom penzt kernénec /R2r./

1.3. A vár és felépítése

VÁR:

Iráni eredetű szó, nyelvünk igen régi eleme /TESz./.
Jelentése kezdettől fogva: 'megerősített lakóhely, katonai
erődítmény'. Így találjuk forrásainkban is:

Chuda szép helyen Egör vara vagyon
Az völgyre fekszik egy hegy orozaton /TIN.N4r./
/A végbeliek/ semmi keppen az varak ala valo
zaguldastul, ragadozastul, vt alastul meg nem
szőnnek, /BudBL.145., vö.150.,157.,165.stb./

A vár, a hasonló megnevezésekkel összevetve, a nagyobb
kiterjedésű és erejű, általában kőépületeket is magába fog-
láló erődítmény neve.

Ez utóbbi mozzanatot nyomatékosítja a

kő-vár

kifejezés, ld:

Buda vara hogy lön szuliman Cyaszare
Soc szép kő varakat vetete az melle /TIN.G4v./

Temesvár történetében fordul elő a

víz-vár

kifejezés. Ez a vízárokkal /folyóval/ körbevett, s így igen
nehezen bevehető várat jelölte. /Tudjuk, hogy Temesvárnak
épp ez volt az erőssége, vö.Hadtört.163.,205./

Vár varas között egy szép víz vár vagyon. /Klv./

Maga a vár két különböző részből állott, s ezeket a
belső-vár és külső-vár

névvel jelölték. Az előbbi volt a kőépületekből álló mag,
a lőportoronnyal, főúri palotával /lakótoronnyal/ és egyház-
zal. Ezt vették körül egyszeres vagy kétszeres gyűrűvel a
földvár falai /palánkok ld.alább/, sáncokkal, vízesárok-
kal. E külső részben kaptak helyet a huszárok /ezért "huszárvár"-
nak is nevezték/.

A megkülönböztetés jól látszik az egri vár leírásában:

Vég az épüleseről belső varnac

Mar halyatoc mondom az külső varnac /Olr./

VÁRAS:

A vár -s képzős származéka, forrásainkban túlnyomórészt még -a előhangzóval szerepel. Főnévi használata igen korán, jelzős szerkezetekben jelentéstapadás révén alakult ki /TESz./.

A vár körül keletkezett, annak védelme alatt álló települést jelöli. Ennek is volt védőfala, ám nagyobb ostromot nem bírt ki, ilyen helyzetben tehát a város népét is a vár-ba vitték /ld.pl.Egerben/. Forrásaink élesen megkülönböztetik a két nevet:

Királnac Tot Mihál fel fogatta vala
Szegednec varasát hogy kezében adná
Az varát meg venné arra elig nem volna. /TIN.Hlr./

Uígy a BudBL-ben:

/a magyarok/ az hatalmas ciazar vara ala Hatuanra
rohantanac, az varasat majoriat egettek dultak.../215./

A védőfallal megerősített város neve /vö.NySz.,Eksz./:
kerített-város vagy kulcsos város Ld.:

/A magyarok Szakszóniára támadva/
Egy kerített varasra talalanac /a4v./

Nagy soc kulchos varasoc holdolanac /blv./

VÉG/EK/:

Bizonytalan /finnugor?/ eredetű szó, eredetileg vminek szélét, végét, határát jelentette /TESz./. Ebből fejlődött a török hódoltság korában 'az országnak a török birodalommal határos része/1/' jelentése. Minthogy azonban ezeket a határokat a várak jelentették, a "határrendezés" várak megvételeét jelentette, a vég-hez is hozzátapadt a 'vár' jelentés:

Az vegekben lam io vitezöc voltac
Kic az Terekeckel gyakran chyatasztac /TIN.o2v./

Touabba migh az vegekben magyar kapitánokat tARTH
fölségeöd,... soha azok myatt az fryg alhatatossan
meg nem tartattatik, /BudBL.81./

A magyarok vár alá "száguldását" így is panaszolják a
basák: "az hatalmas czaszar uegei ala szaguldnak" /pl.429./

Használatos a szó helynevek mellett is, pl. "veg Temes
var" /TIN.I2r./, "Vég Egör Varat" /Y2v./, "Szeged vegön
alol" /H4v./ ill. "Zolnok uegeben" /BudBL.424./. Itt inkább
a 'határrész' jelentés érvényesül.

A jelentéstapadást nyelviileg az alábbi jelzős szerkeze-
tek /összetételek/ segíthették elő:

vég-vár:

Jelentése -miként az alábbiaké is- 'határon lévő vár,
grenzfestung':

En mast szoloc chyac vitezlő dolgokrol

Ielősbén vég varakban lakozokrol /TIN.p3r./

A BudBL-ből a "vegh var beliek" /292./ kifejezés idézhető.

vég-ház:

Chac hamar el izeny io Magyar ov/-r/szagba

En tijszt tartoymnac az soc veg hazagba /D4r./

A basák a "veg hazak ala" /73./ való száguldásról is írnak.
vég-hel/v/:

Ungnad D. azt igéri a töröknek, hogy "az thy wegh
helethek ellen" /386./ semmi ellenkező dolog nem indul.

végbeli/ek/:

A vég e származékszava a végvári vitézeket jelöli. Főnévi
használata szintén jelzős szerkezetekben alakulhatott ki,
ld.: "vegbeli1 hōsec" /p2v./, "veghbeli vytezök" /164./ ill.
fn-ként "az vegbeliec vitezöc it vannac" /n4v./, "az ty
röndötökröl valo vegbeliekys" /164./

Hasonló értelmű a Cronicában gyakori várbeliek származék-
szó is /ld.pl.Q3v.,Slv./

HÁZ:

Ennek a finnugor eredetű szónak kialakult a 16. században 'palota, vár' jelentése is /TESz./. Forrásainkban a vár szinonimájaként használatos:

Chac hamar nagy szép hazakat ő meg vön

Beche Bechkereke ő kezeben lön

Soc apro varral Chanad kezeben lön /TIN.13r./

Dobó I. azon gondolkodik, "Szallot hazba mi szűkseg" /O4r.vö.N3r./. A BudBL-ben a "wigiazó hazzal Gesztessell"/444./ szerkezetben találjuk.

PALÁNK:

Német eredetű szó /oda pedig európai vándorszóként került, végső forrása a görög/. Hadi műszóként 'leásott gerendákból, cölöpökből készült védőfal' jelentés tartozik hozzá /TESz., SzJsz./. A palánk a hódoltság időszakának legelterjedtebb építési, erősítési formája volt. A kőépítményekkel szemben gyorsan és olcsón /a jobbágyokkal építették/ elkészült: a két sorban leásott gerendákat /Tinódinál: "barona", N4v./ sövénnnyel fonták be, s a közét földdel töltötték ki. Szélessége több ölnyi volt, így az ágyúgolyó ellen is fedezéket nyújtott. Pontos szempont, hogy a rongálódásokat gyorsan helyre lehetett hozni, hátránya viszont, hogy tűz és víz gyorsan tönkretette. Nem szabad mindenesetre katonai jelentőségét lebecsülnünk, ilyen módon egész erődök épültek fel /ezeket "magyar vár"-nak hívták!/, s a meglévő kővárakat is palánkokkal erősítették meg. /Ld. erre: TAKÁTS S.: A magyar vár, Száz.41:726-41,815-37./

Tinódi leírásaiból is kiderül, milyen volt a palánk, pl.:

Vár arokyatul egy palankya vala

Aszt regy ó kapuig fontác vala

Visszont az kő faltul más palanc vala. /Olv./

Egy másik tanulságos példa a BudBL-ből:

/a magyarok/ az frigyeött megh nem gondoluan, az komaromy re#ben palankott akartak csinálni, kitt

bizonnyal meg tuttunk hogy mind faja smind keszen
uagyon, /338.v8.332.,334./

Tinódinál különféle jelzős szerkezetekben is szerepel
a szó:

sövény/y/-palánk:

A kifejezés a palánk fonott voltára utal /szemben a
"rótt-palánk"-kal, ahol a gerendák szorosan egymás mellett
sorakoznak; v8.TAKÁTS i.m.; erre nincs példánk, de ld.
"baronabol fel rottac" egy "tölttest", N4v./.

Ez palotac alatt külső kőfala

Kőfal belől egy sövény palanc vala /N4v./

tapasztott-palánk:

A gyűjtás ellen tapasztott sövényű palánk neve:

Söt varasnac vala tapasztot palankia /N4r./

A kapu-palánk /ld.N4r./ a kapu mellett, mögött lévő fal,
a fiu-palánk /Olv./ kisebb segédpalánk lehetett.

A palánk eddigi példáinkban 'védőfal'-at jelentett, ki-
alakult azonban 'cölöpökből, földdel, sárral épített erőd'
jelentése is. Ennek első felbukkanását a TESz. 1697/1842.
évszámmal adja meg.

Adatainkat vizsgálva azonban úgy tűnik, e jelentésben
már a BudBL. lapjain is feltűnik a szó:

iria feölsegeöd hogy Tadika kire mentek uolt, /ti. a
törökök/ nem palank uolna, hanem keőuar, /478./

A palánk itt a kővárral ellentétes építésű erődöt jelent-
heti.

az uegbeli embereitök, teőreök ruhaban eolteözuen,
az hatalmas csaszar uaray ala mennek, mint im ...
/nemrég/ az hatalmas csaszarnak egy Szwety Marton
neuű palankiara mentek, az porkolabot le uagtak,...
/434.uigy:440./

A nevéen nevezett palánk nyilván az egész erődöt jelenti.
Van azonban egy stilisztikai alapú bizonyíték is: Szinán
basa /ill. íródeákja/ általában a "hatalmas csaszar uaray"-

ról, "uegei"-ről /ld.pl.430.,434. ill.429./ beszél, előfordul azonban így is:

az hatalmas czaszar palankiait egetteön egettetiteők, /440./

Ez pedig a várakhoz képest kisebb, "süvénytechnikával" épült erődöket jelentheti.

A jelentésváltás mindenestre könnyen elképzelhető, az ilyen erőd legfontosabb része a védőfal /ld. alább:kastély/. KNIEZSA I. e jelentésbővülésben az oszm.-tör. palanka, palanga 'ua' hatását is látja /SzLJsz:901./.

KASTÉLY/Y/:

Szintén német eredetű /s egyúttal európai vándorszó/, a TESz. szerint jelentése '/megerősített/ főúri lak'. A BudBL-ben látható használata alapján katonai műszóként inkább az 'erődítmény' mozzanat dominál: azokat a gyorsan elkészített palánkokat, ideiglenes kisebb erődöket jelöli, melyekbe strázsákat, huszárokat helyeztek, hogy egy-egy területet közben tartsanak. Kastélyok építése tilos volt a béke idején, csak nagy felforgással, katonai erővel tudták véghezvinni /vö.TAKÁTS S. i.m. is/. Erről tanúskodnak a basák panaszos levelei is:

... mastan Dyuyn es Vyghlies között valamy castelt akarnak at tyeytők epiteny, /83./

... feölsegeöd csak azért tartot napról napra szoual, migh Szikezon kastelt czinalhatnak /438./

/A továbbiakból megtudjuk, hogy a "lobbagyok" az adózatás elől kerestek védelmet, s hogy a kastélyba ágyukat is felállítottak./

PÁRKÁN/Y/:

Tinódinál kerül elő ez a német eredetű szó, szintén 'védőfal, /kisebb/ süvénykerítés' jelentésben:

/A török had Szolnok ellen indult/

Pasa beszalla mint egy parkamba /Xlr./

Tudjuk, hogy Szolnokot feladták a védők, így -noha erős vár volt- könnyű dolga volt a töröknek. Szerepel még a szó a "Parkan Szolnok" /uo.ésPlr./ szerkezetben.

KORLÁT:

Ismeretlen eredetű szó /TESz./, Szinán basa leveleiben a palánk szinonimájaként szerepel, tehát szintén külső kerítést, sővényfalat jelent:

az komaromy reWben az mely korlatott czinaltak
feolsegeöd mingyarast el bontassa /BudBL.339. vö.338,
idézet palánk alatt!/
Ugyanitt olvassuk, hogy a végbeliek Dévény alatt, "az korlatt eleött" törököket vágtak le.

Hasonló értelemben magyar származékszó, a
kerítés
is használatos /ld.pl.Klv.,Hlv./.

SARAMPÓ:

Valószínűleg német eredetű /TESz./, s a külső kerítés mozgatható részét jelölte, azaz egyfajta erős, széles kapu lehetett. Forrásaink szerint itt járnak ki-be a várbeliek, s itt próbálnak meg betörni a támadók:

Egy bizot emböre Terec Ianosnac
Harmad magaua! alla saramponac
Le üte az lakatot louagoknac. /TIN.Zlv./

Korábban olvassuk, hogy Terek J. kéme a "sarampon" számolja meg a török lovasokat /Y4v./.
Férhát basa írja, hogy Dobó F. nemrég

nagy sok sereggel Nogradra reziWt, es szinten az
sarampoiannis be mentek uolt, /BudBL.482./

BÁSTYA:

Olasz vagy közilat. közvetítésű vándorszó, mely 'erődítmény kiugró része' jelentéssel jött át nyelvünkbe /TESz./.
A bástyák az erőd oldalainak védelmét szolgálják:

között, előtt húzódo /legtöbbször vízzel teli/ mélyedések neve, a vár erődítéseinek fontos része. Ugyancsak árkokban közelítette meg a várat az ostromló fél is. Egerben pl.

"Palanc kő fal közt nagy aroc vagyon" /Olv./

TÖLTÉS:

Az ásással kiemelt, fedezékként, tüzelőállásként hasznosított földrakást jelöli. Pl.: a várbeliek

Töres arant töltésöket alkotnac. /Q2v./

SÁNC:

Ez a német eredetű szó a 16. században katonai műszóként került nyelvünkbe /TESz./. Jelentése szintén 'földhányás', ez azonban -Tinódi szóhasználatára szerint- az ostromlók fedezéke ill. ágyuállása:

/A törökök/ Nagy Prepost hazanal sanczot vetenec

Kiben három algyut szepen szörzenec. /R3v./

A sáncvetés és az ostrom szoros érintkezésére ld.még:

...ez chazar byrtokaban sanch vethny es varviny jobb ninchen mint az az Aly Porthwk ... /BudBL.21./

KAS ~ töltött kas:

Szláv eredetű szó /TESz., SzlJsz./, katonai jelentése másodlagos: olyan földdel töltött fonott kosárféle volt, amit a töltés ill. sánc tetején mozgatható fedezékként használtak:

Egy nagy töltest vitezöc chinaltanac

Az teteien töltöt kasoc allanac. /N4v./

/Ld. kas alakban: F2r., X3r./

A fedezék általános neve az oltalom /vö.Q3r./, a sáncon ill. várfalakon hagyott lőréseké ill. lőállásoké lövő-hely /pl.R4v., Qlv./

VÁRTA:

Német eredetű katonai műszó, jelentése: 'őrhely', vagyis

a várfalakon, bástyákon kijelölt harcállások /és figyelő-
helyek/ neve:

Pő hadnagyoc wannac nagy forgolodasba
Vitezöket vartakra elosztasba /Plv./

1.4. Tárgyi eszközök, felszerelés

E részben terjedelmi okból csak a legfontosabb, legjellem-
zőbb fegyver-ill. eszköznevekre térünk ki.

1.4.1. A FEGYVER polyszémiája

A fegyveres értelmezésekor már szoltunk róla /1.1.3./, most
vizsgáljuk meg közelebbről is a fegyver jelentését.

A TESz. ismeretlen eredetűnek /az EtSz. talán egy német
összetétel átvételének/ tartja, s jelentését így adja meg:
'Gewehr, Waffe'. Ha azonban adatainkat szembesítjük e megha-
tározással, úgy találjuk, az túlságosan tág, általános, s
így számos fontos mozzanatot figyelmen kívül hagy. A szónak,
e legtágabb jelentésén kívül, legalább két világosan kitapint-
ható szűkebb jelentése volt még a nyelvtörténet folyamán ill.
konkrétan az általunk vizsgált korszakban. Minderről a NySz.
meghatározása jobban számot ad.

1/ Kezdjük a legáltalánosabb 'támadásra és védekezésre
alkalmas /hatásos/ harci eszköz' /vö.TESz./ jelentéssel.
Meglétére ilyen példákat idézhetünk: /Fráter Gy. szabad el-
vonulást, sőt ajándékokat ad Ulumán bégnek:/

Egy nehan szekeret fegyuerrel rakata
Puskat dardat sokat kikben berakata
Egy falka nepéuel elést vele bociata. /TIN.F3r./

A fegyver itt láthatóan gyűjtőnévi szerepű, több fajta
eszköz közös neve. Másutt így inti a vitézeket Tinódi:

Bay vijadalba mikoron ti mentöc
Soc fegyuer ne legyön ti remensegtöc
Chyac az egy Istenhöz remenködgyetöc. /qlv./

Ld. még: a vitézek "mind fegyuert veuenec" /K4r./; a török
császár azért adott falukat a szpáhiknak, "hogy onnan le-
gyeön mind louok fegyuerök eteleök ruhaiok" /BudBL.367./.

A szónak e jelentéséhez kapcsolódik az átvitt értelmű /metaforikus/ használat is: /Az Isten/

Blueue haidukrol irgalmas szömeijt

Reai/o/c szállita haragos fegyuerijt /H2v.,v8.h3r./

A török vitéz úgy vív és sebez, mint "egy vad kan ö elős fegyueruel" /3v.; ezt azonban az alább következő jelentéshez is lehetne kapcsolni/.

2/ Az előbbtől elkülönül a szó 'szúró-, vágóeszköz' jelentése, melynek révén az a szablya ill. a kard szinonimájaként használatos. Ez minden bizonnyal az l/-ből szűküléssel jött létre, minthogy igen hosszú ideig /s így a 16. században is/ a kard volt a főfegyver, a legfontosabb támadó és önvédelmi eszköz. /Vö.mindezt a fegyvernek, mint katonai szakszónak a mai használatával, az ui. szűkebb értelemben a személyi lőfegyver -géppisztoly- novel/. Néhány bizonyító erejű példa: /egy csataleírás/

Doboc trombitac igen harsagnac

Ketfelől puskac igen ropognac

Fenős fegyueröc villagnac chattagnac. /Y2r./

Másutt a "taljánokról" olvassuk, hogy berohantak az ajtón és "Ki vont fegyuerreckel Barathoz" /G2r./ futottak.

A BudBL. igen tanulságos stílustörténeti összehasonlításokra ad alkalmat. A basák leveleiben gyakran olvassuk, afféle ultima ratioként, hogy:

az hatalmas csaszar fegyueruel veotte megh az orszagot, /272.v8.80.,99.,208./

Igy jelszik az uralmuk alatt eltelt időt is, pl.:

mel dolgok /ti.rablások/ miolta assz hatalmas csaszar fegyueruel ez orszagoth megh votte,....soha nem törtentenek /35.v8.174.; a fentivel egy napon írott másik levélben így: "miolta assz hatalmas csaszar Budat birya",31./

Ezzel szinte szó szerint egyezik egy, a kötet végén található levélrészlet:

mely dolog /ti. a Dobó F. által művelt rablás/, meg
mjuta az htlis csaszar, ez feöldet szablvayauul megh
uette nem teörtent uala: /484. uigy:486./

Ha pedig egy sztereotip kifejezésben felcserélhető e két
szó, a fegyverhez bizonyosan a 'szűrő-, vágóeszköz' jelen-
tés tartozik. Hasonló következtetésre vezet a tűzzel-vassal
szólás korabeli variánsainak összehasonlítása is:

...altalok eseöt az veszeödeleöm, es egetes mert
tűzzel vassal fenyeögettek Wket, az keues adoiert, /231./

A vas itt 'kard'-ot jelent /érintkezési névátvitel, TESz./,
ezt bizonyítja az alábbi szóhasználat is:

... tűzzell es kardall rea menthek /ti. a "holdulat-
lan helek"-re/, es egi reszet azoknak elpuztitottak,
es elegettek, /444./

A kard és vas helyén azonban felbukkan a fegyver is:

/A török nem rabolni akar, hanem/ az kik az kiral fiat
el arultak azokat twzel es fegwerrel bwntetni.../11./

Találunk még "kit tűzzel kit fegiuerrel emeste megh" /116.
vö.64.,149./ típusú kifejezéseket is. Tinódinál egyébként
szintén előfordul a szólás, ilyen alakban:

Szennel vassal tölem bizon tü meg rontattoc. /B3r./
fenyegetőzik a török császár /szén='tűz'!/, Fráter Gy. cin-
kosai pedig

Vassal tűzzel hazokban emes/z/tetnénc. /B3v./

E 2/ jelentésre derít fényt az NySz. sok példája is.

3/ Forrásainkban megfigyelhető a szónak még egy /az elő-
zőktől elkülönülő/ használata, a fegyver itt 'a fegyverzet
egésze, harci öltözet /páncél' jelentésben áll. Erre már
TAKÁTS S. is felhívta a figyelmet /MNy.9:178-81./, a fegyve-
res='nehézlovas' elemzésekor, s emellett tanúskodnak a
Cronica alábbi helyei is:

Az io Chyaszar vala szepe fegyuerében
Vitez modra forgodic ő igyében

Herczeg Maximilian ot az igyben
Vitez modra forgodic fegyuerében. /b3r./

A korabeli ábrázolások ismeretében nem nehéz elképzelni, hogy a király és a herceg páncélöltöztetését, fegyverzetét is említésre méltónak tartja a krónikás.

/A két bajvívó elvégezte a viadalt:/

Seregökhöz ök nagy vigan menenec
Fegyuerökből szepön leuetközénec /qlr./

Ami a magyar vitést illeti, róla azt olvastuk, hogy "Panczelba Kurachymba Öltöszec", és két tört, handssárt, kopját és pajzsot vett magához /vö.p4r./. Amint páncélba, ugyanúgy fegyverbe is lehetett öltözni, ld. a Góliát ellen induló Dávid:

Fel Öltöszec Saul királ fegyuerébe
Abban nem bizec lön le vetközésbe. /qlv./

Tanulságos összevetni ezt Fekete Imre 1546-ban írott bibliai énekének egy részletével: "Iollehet az Saul önnön fegyuerébe az Davidot akoron öltöszetete, szokassa Daidnac fegyuer visselesre es benne vinia az elöt soha nem volt,..." /Hoffgreff-énekesk., faksz. kiad. 1966; b3r.-átírás mint TIN-nál/. Mindkét idésett hely forrása a Biblia, pontosabban szólva 1 Sám. 17:38-39. parafrázisainak foghatók fel. Ott pedig, a különféle fordításokban, szintén harci öltözékről van szó, ld. Káldi: "és fel-öltözteté Saul Dávidot, az ő ruháiba, /.../ kezdé próbálni ha fegyverben járhatna-e" /1626-i kiad.; 244./; Károli: "...az ő fegyverébe" /1867-i kiad.; 300./; a modernebb fordításokban: "és felöltözteté a maga harci ruhájába" /Károli átdolg. kiad. 1969.; 275./ ill. "...felöltette Dáviddal a maga harci öltözkét" /Új m. ford., jegyz. 1976.; 293./. A Vulgátában ez áll: "vestimentis suis" ill. "coepit tentare si armatus posset incedere" /1714-i kiad.; 197./

E gyors összevetés is arról győz meg tehát, hogy a fegyver fenti példánkban az egész harci öltözetre vonatkozik. Ide kapcsolódik a NySz. egyik idézete is: "Öltöztessetec magatokat hűtnec feg'uerébe" /VitkK. 70., JordK. 441.--vö. Biblia, 1 Thess. 5:8./.

Ezek után már csak az a kérdés, milyen történeti-szeman-
tikai összefüggés van e 3/ és az előző két jelentés között,
vagyis melyiket tekinthetjük eredetinek. Ebben segítségünkre
van a 3/ jelentés meglehetősen elszigetelt és archaikus ízü
használata, s az a hadtörténeti tény, hogy a páncélnak ill.
effajta komplex harci felszerelésnek a viselete a középkor-
ra jellemző. Bár ehhez további kutatás és bizonyítás szük-
séges, magam úgy vélem, ezt a 3/ jelentést kell a fegyver
eredeti jelentésének vennünk, amelyből a rész és egész érint-
kezése alapján /mint "totum pro parte metonimia", vö. KÁROLY
S.: Ált. és m. jelent. tan, 169, 240./ fejlődött az itt 1/
alatt értelmezett jelentés /ld. úgy: ház 'épület' → 'annak
része: szoba'; ablak 'nyílás' → 'zárótábla' → 'üveg'/. Az ellen-
kező irányú jelentésfejlődés már csak a hadtörténeti tények
miatt sem képzelhető el. Ez esetben viszont igen korán vég-
bemehetett a fejlődés, hisz legrégibb nyelvemlékeinkben is
használatos 1/ ill. az ebből levezethető 2/ jelentésében.

Végezetül, hogy a fegyverzet egészének neve milyen könnyen
átvivődhetett a fegyverzet részére, szemléltesse -a fenti
mellé állítva- egy másik idézet. Tinódi ui. írt egy külön
éneket is "Dávid királ"-ról, s ott ugyanezt így olvassuk:

Dauídra ada Saul ö ruháijt

Minden fegyverit

Ö Sisakiat es Panczelyat ra ada

Törét fel köté aszt keserti vala

Ha el iarhata /ti. Dávid; f2r./

Fontos adalék számunkra az, hogy a sisak és a páncél
éppúgy fegyver, mint a tör; az itt realizált jelentés ily
módon nagyon közel áll az alábbi egyes számú alakéhoz:
/Góliát/

Chyuda fegyverrel kezei^{jt} labai^{jt}

Fette /é.fedte/ tagai^{jt}. /e4r./

1.4.2. szuró-1. vágófegyverek

SZABLYA:

Nagy elterjedtségű vándorszó, a magyarba kerülésének módja, etimológiája nem eléggé tisztázott /TESz./. Az egyéltű, elsősorban vágásra alkalmas görbe kard neve, mely a 16. század során vált jellegzetesen magyar fegyverré, háttérbe szorítva az egyenes /főleg szúrásra használható/ kardot. A keleti eredetű szablya elterjedése egyúttal a török harcmódhoz való alkalmazkodás jele is.

Forrásainkban igen sűrűn szerepel, török és magyar fegyverként egyaránt:

Szablyaiaual az terec am fel vaga

Viteznec szep kengyel vasat talala /TIN.Z4r./

/egy elszánt bajvívó/ kész gyalog megh vynny chyak

egy szablyaual egy imegben es nadragban, /BudBL.203./

HANDZSÁR:

Ez a hangzásával is oszm.-tör. eredetű valló szó szintén ívelt pengéjű, de rövidebb fegyverfajtát jelöl. Tinódinál kerül elő néhányszor, hancsár ill. hangyár alakban:

Nagy hamar szep hangvarat ki ragada

Azzal es az terekkel igen vius /qlr. vö.p4r./

KARD:

Valószínűleg alán közvetítésű vándorszó; a nyugat-európai eredetű egyenes, kétélű vívóeszköz neve, mely főleg a páncélos hadakozás korában volt hatásos fegyver. Annak letűnével a vágófegyvereknek adta át a helyét. Ez lehet az oka ritka használatának, melyben a gyűjtőnévvé válás kezdetei is megmutatkoznak /vö.mai kard/.

Tinóditól egy "kard chattagas" összetételben tudom idézni /Flv./. A BudBL-ben Ungnad D. egy magyar követ "szablia"-jának eltöretésével kapcsolatban használja a kardot /ld.400./. Színán basa viszont ugyanerről szólva következetesen szablyát ír /ld.388./. Ld. még a tüzzel és karddal szólásban /fegyver a./.

/HEGYÉS/ TÖR:

A finnugor eredetű tör szó Tinódinál rendesen a hegyes jelzővel együtt fordul elő, s vékony pengéjű, hajlékony, egyenes szúrófegyvert jelöl: /Losonczy I./

Mindenec előtt hegyes tört ragada

Ő egy Szanchokat /é. szancsákot/ ot által nyarsala
/K4r./

A hegyes törrel való vívást tipikus igék is képviselik, mint a nyársol /ld.fent ill. K4r., Zlv./, az általver /L4v., Mlr./ ill. a már elavult, ugor eredetű

gyakdos

melynek jelentése: 'szurkál, döfköd' /vö.TESz./ pl:

/Terek J./ Az terekhez siete szömben alla

Hegyös törrel ötet gyakdosa vala /Z3v. vö.F2r./

Megjegyezzük még, hogy a hegyes tör szinonimájaként felbukkan Tinódinál a fr. rapière-ből magyarított "Rapely" név is /G2r. vö.RMKT.III.417. Jegyz./.

KOPJA:

Szláv eredetű szó, jelentése 'döfőlándzsa', vagyis a lovasok által "öklelésre" használt, markolattal ellátott hosszabb szálfegyvert jelöl. Leginkább a kopját tör, kopját ront szó szerkezetekben találjuk meg:

Az Magyaroc latac nem tartozanac

Vgyan folyua raitoc kopiat rontanac /TIN.b2v./

A kopját tör, kopja-törés egyébként a vitézi párbaj jellegzetes kifejezése, akár a bajt vív!

írott kopja:

A kifejezés az ír korábbi 'fest' jelentése alapján érthető, szokás volt ui. kifesteni a kopjanyelet. Ilyet tesznek pl. a hős Szondi sírjára /ld.L4v./.

fa:

E szó ugyanolyan érintkezési névátvitellel vette fel a

'kopja' jelentést, mint az imént látott vas a 'kard' értelmét. A NySz. /és a TESz./ Tinódi-adatokat idéz /Z3v., b3r., h4r./, megtaláljuk azonban a BudBL-ben is: /a harcos kedvű törökök és magyarok/

vgi mondanak hogi jmmar ha ennire jvttetök törökök egy egy fat, /204./

Nemcsak a fa, de a bot is előfordul 'kopja' jelentésben, ld. egy török vitéz /bajra hívásként/ "botott vitt volna Tata alá" /BudBL.254./; Kapitán Gy. is "Botaul" /TIN.p4r./ indul a párbajra.

lobogó:

A lobog e fn-i használatu igenevét 'zászló'-ként értelmezi a TESz. Ez nem teljesen igaz, a régi nyelv ui. élesen megkülönbözteti a lobogót a zászlótól: a lobogó a kopja végére erősített kétágú zászlócska volt /vö.TAKÁTS:MNy.3:34./, a zászló egy-egy csapattest külön jelvénye. A kopja és lobogó összetartozásáról tanuszkodnak a NySz. adatai is. Jó stílusérzéssel ír tehát "lobogós hadi kopja"-ról Arany J. is a Szondi két apródjában.

Tinódinál egy párbajra hívás kapcsán olvassuk:

Harom kopiat kapubol űe ki vőnec.

Lobogokon leueleket lelenec /o3v./

A kopjával való hadakozás tipikus igéje az öklel:

Valószínűleg az ökl származékszava, s így az ökllél való működés szavából /vö.ÓMS. wklel/-ue/ vált a 'lándzsával rohamozva szúr, dör' kifejezőjévé /vö.TESz., MÉSZÖLY G.: ÓMSzöv.259./. Tinódinál a szó fn-i származéka is szerepel, pl. az ökleletet tesz kifejezésben. Ld. mindkettőre:

Tartozast nagy löuestül nem teuénec

As löuesre arczul űe öklelénec

Chyaszar Kiral Herczeg ot erkőzenec

Masfelől kemen ökleletet tőnec. /b3r./

Láthatjuk, hogy az Üklelés fontos mozzanata a lovon való rárohanás /a lovat ilyenkor folyjni bocsájtják, vö. n4v./, így érthetjük meg, miért törik ill. rontják ilyenkor a kopját.

DÁRDA:

Latin /ill. újlatin/ eredetű vándorszó /TESz./; a kopjá-val /mint lovas fegyverrel/ szemben a gyalogosok rövidebb /sima nyelű/ harci eszköze /vö. TAKÁTS:MNy.9:130./. A TESz. épp Tinóditól idézi az első adatot /ez azonban nem S4-en, hanem S3v-n található!/, mi a Cronica egy másik részletét állítjuk melléje:

Nagy szep darda Szondinac kezebe vala
Sebüsölue terdön aluan ö viyv vala /L4v./

Itt említjük még az ütőfegyverként szolgáló buzogányt /ld. "az Buzgant ragada", TIN.qlr./, amit jobbra a tisztek viseltek. Védőfegyverként általános volt a pajzs, ritkább a páncél és az /újlatin eredetű/ kuracsin. Minderre /s néhány korábbi szóra/ ld.:

Egy Panczelba Kurachymba öltöszec
Ket hegyös törét hanchyarat fel kötéc
Botauai paisauai fel ültetéc. /p4r./

1.4.3. Lövéfegyverek

ÁGYÚ:

Valószínűleg a R. áld 'összeillik, összeilleszkedik' jelentéséhez kapcsolódó igenév, mely eredetileg mindenféle alkotmányra, egybeszerkesztett instrumentumra vonatkozott /vö. MÉSZÖLY G.:ÓmSzöv.70-3./. Ilyenféle /fa- és fémrészekből álló/ szerkezet volt az ágyú is, így a szó rá is vonatkozhatott, majd elszigetelődve e harci eszköz nevéként rögzült.

Igy találjuk forrásainkban is, pontosabban szólva a legnagyobb /leghatásosabb/ ágyúfajta /másként faltörő/ neve. /Idézet ld. alább./

Az álgyu mellett megvan Tinódinál az eredeti 'alkotmány' jelentést őrző ányuság is /vö.Ylr./

TARASZK:

Német eredetű szó /TESz/, melyet forrásaink következetesen sz-szel irnak. Az álgyunál valamivel kisebb löveg neve /vö.Hadtört.I.199./. Eltérő használatuk jól megfigyelhető: Ali basának pl. "Negy algyuia hat tarazkya" volt /L4r./; Dobó a puskapor nagy "kelését" látva:

Az nagy algyuknac ő beket hagyata

Tarazkokbol ritkan lönni parancholta. /Qlr./

Szinán basa szerint a főparancsnok "algyut es!!/
taraszkot adot" a kastélykerítők kezébe /BudBL.438./

PUSKA:

Vitatott /német vagy szláv?/ eredetű jövevényszó, eredeti jelentése 'doboz, persely' volt /vö.TESz./, innen névátvitellel /akár a ném-ben!/ a korabeli kézi tűzfegyver jelölője lett /ld.korábbi példákban/.

Van azonban egy másik használata is a szónak, ahol a 'robbanótöltet' jelentés tartozik hozzá. Ilyet raktak a gyúlékony anyagokat, vasdarabokat tartalmazó hordókba, s afféle gránátként dobták az ellenség sáncaiba. Pl.

Azt vitez io Gergely Deac gondola

Az tonnakba apro puskat be raka /TIN.Slr./
/="hordó"/

Nem sokkal alább olvassuk, hogy az "Apro puskac ki sülenec"/uo./, és a törökök fejvesztetten menekültek. Ilyen puskák vannak a Gergely deák alkotta tüzes kerékben is /vö.Slr-v./. E névátvitelnek nyilvánvalóan az az alapja, hogy a robbanótöltetet a puska töltéséhez hasonló módon és vastokba foglalva készítették.

SZAKÁLLOS:

A szakáll e származékszava a puska és az ágyu közötti átmeneti lőfegyvert képviseli. Jelentését feltehetően a szakállas puska-féle szerkezetekben, tapadással nyerte.

Maga a jelző a cső végéről lógó támasztékra utal, e fegyverrel ui. -komoly súlya miatt- nem lehetett kézből tüzelni /vö.Hadtört.I.200./. Egy példa, ahol szinte valamennyi lőfegyvert felsorolja Tinódi:

Nagy algyukat taraszkokat puskákat

Egyszörsemind kij löuenec szakalosokat /TIN; T4r./

/A BudBL-ből nincs adatom a szóra./ Érdekes, hogy a szakállos szintén szerepel 'robbanótöltet' jelentésben /talán mint kartáccsal töltött változat?/, ld. a hordókba "Apro puskákat szakalasokat" /X4v./ is raktak.

seregbontó:

A géppuska ősenek tekinthetjük ezt a lőfegyvert, ui. hordozó szerkezetre erősített 8-12 szakállosból állt. A kartáccsal töltött puskákat egyszerre kilőve nagy veszteséget okozott a rohamozó /ostromló/ fél soraiban/vö.Hadtört.I.i.h./. Az előbbihez hasonló jelzős szerkezetekből /vö.NySz./ válhattott ki.

A BudBL-ben többször előfordul /Tinódinál viszont nincs meg/: az egriek több ezren indultak Szolnok ellen "taraszkokual sereg bontokual, laytoriakual" /311. vö.312./.

A sánkra vagy töltésre felállított ágyú két- vagy háromfelé szolgál v. jár, ostromkor töltik, fojtják, aztán a várra szegeznek, majd kisűtik vagyis golyóbist lőnek/vetnek, sőt szórnak a falakra. Ha az ellenség is viszonyozza a lővést, akkor aztán lövöldöznek, össze- ill. szembelőnek /vö. TIN. Egerv. hist./.

Az ágyúval való ostromlás tipikus igéje a tör:

A hadi nyelvezetben e szó általánosabb 'elkülönít/ szétzúz' jelentéséhez az 'ágyúzással' és a 'várat, erődítményt' mozzanatai is hozzátapadnak, s így az a /tranz./ lő szinonimájává válik. Mindkét ige /s a többi hasonló is/ gyakran műveltetés képzs alakban szerepel: /Fráter Gy./

Az varas köfalat lötetnije kezdé



Also Clastrom mellett chac közel töreté
Harmad napig erőssen rontata lötteté. /E4v./

Tinódinál igen gyakran egymás mellett ill. rímben találjuk a lő/tet/, tör/et/ és a ront/at/ ill. olykor a szaggat igéket.

Megjegyezzük még, hogy az ágyú kezelőinek neve a pattantyus

volt, melynek alapszava a hangutánzó töből képzett pattantyú 'lőveg, ágyú', A BudBL-ben az egyik bég "az pattantyukat haluan" indult a harcolók segítségére /303. vö.305. így: "haluan az leöuesekett"; Tinódi azt írja, hogy az ágyúk mellett "Fő pattantijusoc" haltak meg /Qlr./

Hasonlóan, a fegyver nevéből származik a puskás és a kézíves /ld. TIN.Tlr.; kéz-ív = 'kézi nyílszerszám'-ból, ív az ij alakvált-a; ld. "kéz iuel" lőnek, F4r./.

1.4.4. Egyéb eszközök, szerek

SZER:

Ezt az igen széles jelentéskörű ősi szót legtöbbször 'felszerelés, vmihez kellő eszköz/ük/' jelentésben /vö. TESz.9.a./ találjuk forrásainkban, s a szűkebb, csoportnyelvi használatban a 'hadakozásra való' mozzanat is hozzáértődik.

A Cronicában ilyeneket olvasunk: a török seregek "io szerrel iönnec" /így az egriek tőlük "Draga morhakat" nyertek, X2r./, a bajvívó "Szep öltöszue nagy szerrel" jön /p4v./, Török J. "szep szerrel bochyata" embereit /Zlr./, Ali basa elutasítja a vádat, hogy "koczikual es minden szerrel keszen volnának"/BudBl.291./. Losonczy viszont "az varat szertelen volta" találja /TIN.I2v./

Szerszám:

Az összetétel a mellérendelt viszonyban álló szer és a szám összetapadásával keletkezett, szintén /általában vett/ eszközt, felszerelést jelöl.

A BudBL. azt is megmutatja, milyen típusú mondatokban

fejlődött ki az összetétel: kapott "egy fő lovat minden szerewel szamaual" /10.1560-ból/. Később is sokszor előfordul, pl. a sereg "laytoriakual es minden hadi sok szer szamaual" jött /246. lajtorja = '/ostrom/létra'; vö.300., 445./. Tinódinál az egriek "hadokozo szerszamokat" nyertek /P4v./; a király kárt vallott "algyu szerszamba" /Xlr./

tüzes szerszám:

E névvel azokat a gyújtogató eszközöket jelölték, melyeket az ostromlók és várvédők hajigáltak az ellenség hadállásaira. Minthogy a palánkvárak sok fát tartalmaztak, a tüzes szerszámok igen elterjedt és hathatós fegyverek voltak e korban. /Ld.erre TAKÁTS S.: M. tüzes- és lövészsersz.; Száz.42:49-62./

Egervár történetében sokféle tüzes szerszámról szó esik, ilyen a tüzes nyíl, tüzes lapta/ld.Q2v./, a kalács /meggyújtott szurkos koszorú, ld.Tlr-v./ s a már említett égő-robbanó tonna. Ezeket kenderrel, szurokkal, faggyúval, zsírral és egyéből égő anyagokkal készítették. Az egriek kénes szurokkal leöntött kévéket, égő szalonna "remekeket" /- darabokat/, hájat /vö.Slr./ is dobáltak az ostromlókra. Ld. minderre:

Terekökre uiszonit hagigalanac

Soc laptakat kalachokat hanyanac

Egyeb tüzes szerszamokat hanyanac /S2r./

Ilyeneket visznek magukkal a portyázó huszárok is, ld. a magyarok "tüzes laptakott, az hatalmas csaszar vegeiben hantak" /BudBL.300./. A basák leveleiben egyébként gyújtó szerszám az efféle eszközök összefoglaló neve:

az pözpöremiek palotajak papayak azon keppen Battian neuö kastelj ala akartanak jwny, es giuto zörzamat kezituen meg akartak giujtany, /115-6./

Ostrom alatt a gyújtás megakadályozására vizes tehénbőrökkel borították be a veszélyeztetett részeket, s minden felesleges faépítményt /pl.tető/ eltávolítottak.

A szer elvontabb jelentését őrzi a szertartás

összetétel, mely egy szert tart /= 'megfelelő módot, rendet követ, őríz'/ szerkezetből keletkezett /vö. TESz./. A kifejezés tehát a seregek katonai rendjére vonatkozik: Szeged veszedelmekor azon busulnak a hadnagyok, hogy "Semmi szertartás nincsh" /TIN.H3v./ másutt "io szeruel minden szertartasual" /E2v./ készülnek.

TÁRGY:

Ófrancia eredetű szó, eredeti jelentése /mint az ófr. targe-é/ 'pajzs' ill. általában 'hordozható fedezék' /vö. TESz./. Mai jelentései egy régebbi 'céltábla, cél' jelentésen keresztül fejlődtek, ami pedig a pajzsnek céltáblául való használatával függ össze /vö. KERTÉSZ M.: Szokásm.; 113-6./.

Tinódinál az un. ostrombástya /pluteus/ neveként fordul elő, melyet az ostromlók a falak alá tolnak fedezékként és /bejutást segítő/ emelvényként /vö. Hadtört.I.200.; RMKT.III. 439-40./:

Chyakliakkal kopiakkal belől forgodnac

Palanc mellől targyokat taszygálnac /R4r. ld.még NySz./

NASZÁD:

Szláv eredetű szó, a vizierő harci eszközének neveként 'kisebb folyami hadihajó' jelentésben /és -gy-s alakban/ találjuk Tinódinál:

Egy nehan Naszagy Tiszan fel iöt vala

Vizről Bechenél ki szalottac vala /I2v./

A BudBL-ben a naszádos megnevezés is előkerül, s a naszád dal egyenértékűen az olasz eredetű

sajka

is használatos. Ld. "az komaromy naszadosok egynehany naszádal" az törökök után mentek"/304./; egy korábbi levélben viszont a komáromiak "harmincz sajka"-járól olvasunk /303. többször is/.

Bizonyára nagyobb hadihajót jelenthet a gálya /BudBL.25./ és a hajó /422./.

2. A HADVISELÉS MOZZANATAI

Dolgozatom e második tematikai egységében a harci tevékenységek különféle formáit, ezeknek sajátos megnevezéseit ill. tárgyi-szemantikai összefüggéseit tekintem át. A rendszerezési elvet itt is az anyag belső rendje, a megnevezések fogalmi, szemantikai jegyeik alapján való összetartozásai és elkülönülései adták. Az előző témakörbe elsősorban névszói /főnévi/ jelentéstípusú szavak tartoztak, ezekhez most dinamikus tartalmú igék /ill. igei származékszók/ csatlakoznak.

2.1. "Ellenkezés", provokáció

Bevezetésként a katonai szembenállás, a harcot kirobbantó provokáció néhány fontosabb kifejezését vizsgáljuk meg. Ehhez a szemrehányásokban kivételesen gazdag BudBL. szolgáltat bőséges adatot.

Ide tartoznak mindenekelőtt az ellen 'ellenségesen/ szemben vkivel' származékai:

ELLENSEG:

A -ság/ség képzős alak jelentése megegyezik a maival: 'a katonailag velünk szemben álló fél'; "ha az elleneseknek yndulasa lezen ..." /BudBL.92./. Tinódi, a kor felfogásának megfelelően, keresztények és pogányok szembenállásáról, pogány ellenségről beszél: "az pogan ellensegnek mimodon ellene alhassanac ..." /Előszó vö. Ajánlás/.

ELLENKEZIK:

A BudBL-ben igen gyakran előfordul ez a visszaható képzős származék, összefoglaló jelentését így értelmezhetjük: 'ellenségesen viselkedik /fegyveresen/ kötekedik, provokál/ /a békeszerződéssel ellentétes dolgokat művel'. Magát az igét 1577-ből adatolja a TESz.; mi 1570 elejéről is /de vö. ellenkező/ találtunk rá adatot:

...az tatayak es komaromiak; aegryek, egj nap sincien
hogj kyn nem volnanak es nem ellenkezenek velonk.
/41. 1570-ből/

vö. /a végbeliek/ Jaasz Byrin ala, ... es egieb veg hazak

ala mind szűnetlen szaguldának es vgi ellenkőznek;
/73. 1575-ből/

Tinódinál is előkerül egyszer-kétszer a szó, ám régi-
esebb ellenkedik alakjában. Jelentése hasonló:

ő magaban kazon azon boszonkodic

Hogy Verbőcz Imre vele tusakodik

Oly gyakor chyatackal vele elenkődik

őtet el vesztené azon igyekőzie /m2v. v8.A3v./

Hasonló értelemben használatos még a BudBL-ben a frigy
ellen jár és az ingerkedik /pl.235.,270.111.41./.

ellenkőző dolog:

A szó mn-i igenevével létrejött szerkezet afféle össze-
foglaló névként használatos:

... akarok neminem ellekősző/1/ dolgayrol emlékeszny,
Hák, mely dolgok az el vegezőth frignek nagy romlasara
kesszűnek lenny, /BudBL.31. 1567-ből! - v8. TESz.

1. adat:1577./

Hogy az "ellenkőzésnek" milyen konkrét formái lehettek,
s hogy ezek mennyire jellemezték a korabeli török-magyar
viszonyokat, jól kitűnik az alábbi /nyelvében is jellegze-
tes/ szemrehányás-fűzérből, melyet mintha egyenesen az utó-
kor számára szerkesztett volna Vejsz basa:

Effele gyűlekőzesőknek, jngörködösőknek, varak ala
szaguldásoknak, les haniásoknak, barmok,menesők,
juhok el ragadásoknak, faluk dúlásinak, rablásoknak;
vt allásoknak, jambor vten jaroakra tamadásoknak kiket
konciolnak, kiket fogua viznek, az frigben myndön
ellenkőző dolgoknak, semmi szűnety nynjen, /BudBL.210-1./

/Az egyes mozzanatokot ld. alább, külön-külön./

Megtaláljuk az igéből képzett főnevet is /mint nom. actionist/;
a TESz. ezt csak 1650-ből adatolja, ld:

az aegry kapitant fenicze megh Nd, hogy szűnniek meg
asz szűnetlen valo ellenkőszesektől /33. 1567-ből!/
5

ellenkező:

Az igenév főnévi jelentéssel is szerepel, pl. "te fldys effele ellenkezőket kemenien meg bñntessön"/39.1569-ból, vö.209./

Rokon értelmű szava: frigvtörő /ld.202./.

ellent-tart /vmiben/:

Az ellent igekötői funkcióban áll e kifejezésben, melynek jelentése: 'szembeszegül vmivel, akadályoz vmit' /vö. NySz./:

... Sigmond Janos, ky ennek elötteys mynd ellent tarta az frygh dolgaban, ... /BudBL.35./

Többször előkerül az igenévi ellenttartó is: "se bek sem senki abban ellentartho ne legien" /ti. a rabok elbocsátásában;48./

A szüntelen "ellenkezés", a frigy megszegése a levelekből ítélve nem kis gondot, bosszúságot okozott a török helytartóknak. Így aztán az ilyen ellenkezőket sem éppen hízeltgő módon minősítették. A szidalmazó kifejezések egész kis gyűjteménnyé állnak össze, és úgy véljük, megérdemelnek egy felsorolási helyet: - ország árulója, ország/nak/ rontója; maga-gondolatlan, maga-gondolatlan eb v. rossz, kevély rossz, orc/s/átalan rossz, hitetlen; hízeltkedő, hazug, csélcsap; lovász, hitván/y/ lovász, csepke, aló-való lovász csepke, hitván/y/ lator inas, lopó, csavargó, kóborló, /úratlan/ lézegő, akasztófáról szakadt stb.

2.2. Hadi előkészületek

2.2.1. mozgósítás, töborozás

E szócsoport élére kívánczik néhány igen szemléletes kifejezés:

elírat:

Az ötörök eredetű ír szónak ez az igekötős, műveltető képzős alakja egy másodlagos 'mozgósító parancsot kiad, küld' jelentésben szerepel Tinódinál. A jelentéseltolódás alapja a csoportnyelvi szűkebb használat, mely a szó alapjelentésé-

hez /írás/ ráértéssel a cselekvés célmozgathatát /mozgósítás/ is hozzákapcsolja. Pl. /Ali basa a szegedi támadás-ról értesül/;

Azon meg busula hamar el írta

Beköknec Vaidaknac az soc tiszt tartoknac /H3r./

Lejjebb azt olvassuk, hogy Kaszon basa, akinek szintén eliratott Ali, azonnal "nyolcz száz louaggal szeppel készült vala" /uo. vö.H4v./

véres tört hordoz/tat/:

A szólás a mozgósítás egy ősi magyar szokásához kapcsolódik: véres tör ill. kard körülhordozásával értesítették a lakosságot a hadi veszélyről és szólították fegyverbe a banderialis csapatokat. E szokás épp a 16. században válik ismét elevenné /vö.RMKT.III.398./. Fráter Gy. a török Erdély elleni készülődését hallva:

Rea gondoluan izene az orszagnac

Mindenöt verös tört ök hordosztatnanac

Mind feltamadnanac hozza folyamnanac /C2v./

zászló alá hirdet/tet/:

A zsoldos toborzás kifejezése, akár a zsoldot hirdet v. kiált/at/ /ld.1.2./; a zsold megkiáltása ui. a csapatzászló /ld.1.1.4./ kitűzésével, felemelésével történt /vö. TAKÁTS 3. Nyr.32:426-7./:

Gyorsan ez zazlot felsegöd kitettesse

Orszagbelieket ala hirdettesse

Ki nem iönne aszt felsegöd meg büntesse /TIN.Clv./

TÁMAD:

Az ismeretlen eredetű tám- tő igei származéka /TESz./, mely egyéb származékaival együtt igen érdekes jelentéstani képletet mutat. Forrásainkban a szónak három /témánkhöz tartozó/ jelentése különíthető el, melyeket szoros szemantikai kapcsolatuk miatt együtt kell tárgyalnunk.

1/ A támad alapjelentése 'felemelkedik' lehetett /vö.TESz./,

mely a hadi mozzanatok tapadásával mint 'fegyveres harchoz felkel, hadra kel' adatolható forrásainkban: /Amint a két "vice-vajda" híret veszi a török betörésének Erdélybe/

Ország negyed részével 8c tamadanac

Kolos Doboka oozd Kükölli indulanac /TIN.M4v./

Példánkban bizonyosan nem a mai értelemben vett támadás-ról van szó, hanem mozgósításról, felkelésről, az ellenség megközelítését ui. itt az indul ige jelzi.

A támad ilyenfajta használata meglehetősen ritka /Tinódinál csak egyszer találtam/, e jelentésben általában a szó igekötős alakja, a feltámad

szerepel, ahol a fel világosan utal a kifejezés szemléleti alapjára is. Ld. /Fráter Gy. segítséget kér/:

No fel tamadanac mind melle allanac

Frater Györgyel Vasar helre be szallanac /TIN.B4r./

Másutt a magyarok szemére veti Tinódi: Temesvár "Segetsegere fel sem tamadatoc" /L2v.; ld.még idézet véres tör alatt/.

A Budaiban e jelentésben eléggé ritkán tűnik fel a szó, amit részben a 3/ jelentés erőteljes érvényesülésével magyarázhatunk /ld.alább/:

... adak my nekwnk tuttunkra, hagi az fld, rőndiről nagi haddal fül tamaduan, az my kegielmes feiedelmwnk jozagaban valamý ellenkösző dologra jgieköznek, /85./

Majd erre hivatkozik a basa: "az fele giwles az frigne ellene vagion" /uo./. Hasonlóképpen "feől tamattanac" az adójukat meg nem kapó, de rablástól eltiltott sáimok, szpá-hik is /ld.428./.

ellen/e/ támad:

E kifejezésben az irányultság mozzanatával gazdagodik a szó alapjelentése, pl.

Vala bizodalma ezőkben aszszonnac

Ellene támadá haddal az Baraťnac

Tordan Barat érte izene vraknac /TIN.C4v. v8.B3r.,Y3v./

Itt sem a csatában való támadást kell értenünk, hisz Fráter Gy. csak ez után állítja ki a maga seregét. Hasonlót olvasunk a BudBL-ben, az előző idézet folytatásaként:

semmi keppen nem tŕrhettik hogi ellenők /ti. a gyűlésben lévő magyarok ellen/ ne tamadnank, azért jamar erre való képűst ... mindön feleöl jŕtön jŕnek ... /85-6./

támaszt:

A támad 1/ műveltető képzős származéka, az ennek megfelelő jelentéssel. Ld. Dobó bort hordatva "Vijadalhoz ... tamasztva" fáradt népét /TIN.T2v./. A BudBL-ben a felállít ill. gyűjt szinonimjaként a

hadat támaszt

kifejezésben fordul elő. A származékszó jelentésében itt a 'létrehozás, teremtés' mozzanata is helyet kap, ami az alapszó 2/ jelentésének hatására utal:

... ez weg warakbol walo vrak nagy hadat tamasztanak Marcelben es minden akaratyok ez wolth hōgy Koppanra wssenek /16. ld.még:91./

Egy későbbi adatban már a célmozzanat is az ígéhez kapcsolódik, vonzat formájában: Rudolf király, írja Szinán balsa, "az en uram akarattia ellen hadat tamazth lengiel orzagra" /396./.

A műveltető származék is gyakoribb azonban

feltámaszt

alakban, mely szemantikailag is a feltámad-dal állítható párba:

Benedűc az föld népet fel tamasztja

Nemesset nemtelent hamar indita /TIN.22v. ld.még:D4r./

/Lejjebb azt olvassuk Vas Benedekről, hogy "Nagy szep nepel ... gyűltetec"; 23r./. Az úristen szintén feltámasztja a gyermek Dávidot /ti. Góliát ellen; h4r. - A szónak ilyen használata már a Huszita Bibliában is megvan, ld. Bécsi K.

226,252,312./. A BudBL-ben ismét vonzattal találjuk ezt az igét:

Vannac ... egnehan gonoz emberek, kik mostis az varast
fel tamasztottak uolt az my nepeinkre, /196-7./

2/ tamad /vmiből vmi/:

Az előbbtől elkülönül a szónak 'keletkezik, születik, ered' jelentése, mely /a TESS. adatai szerint/ már igen korán kifejlődött. Ezt az eredeti 'felemelkedik' jelentésből a láthatóvá ill. elevenné válás mozzanatain keresztül vezethetjük le. Használata a BudBL-re jellemző, az ilyen figyelmeztetése-
sekben:

Es illien ellenkezissel te nágod ne adgion okkot hogy
ebbeől teőb tamazion. /ti. a méltánytalan fogvatar-
tásból; 499./

Többször előfordul a háborúság támad kifejezés: "kiből
/ti. a magyar király szófogadatlaniságából/ nagy haborusag
fogh tamadny", fenyegetőzik Musztafa basa /73./; Balassi
János miatt "meni haborusag tamada" /115./. Egy ízben a
had /='hadakozás, háború'/ tamad is előkerül /ld. 515./.

3/ tamad /vkire/:

A szó harmadik jelentése 'fegyveres harcot kezdeményez, in-
dít', amely napjainkban e szó elsődleges jelentéseként hasz-
nálatos. A jelentésfejlődés alapja egy sajátos névátvitel,
aminek lényegére adataink is fényt derítenek: a valóságban
a hadra kelés, a fegyverfogás egy meghatározott cél érdeké-
ben történik, s attól alig választható el a felkeltett had
mozgásba hozása, azaz a mai értelemben vett támadás /gondol-
junk itt a korszak jellegzetes -- gyorsaságon, rajtaütésen
alapuló -- hadi taktikájára!/. A valóságbeli mozzanatok szo-
ros érintkezése tükröződik abban, hogy az 1/ jelentésében
használt igéhez egy cél- /ill. irányultsági/ mozzanatot hor-
dozó vonzat is kapcsolódik /ld. fent a BudBL. néhány adata/.
Az ellen névutós és méginkább a -ra/re ragos vonzatok rögzülé-
sével párhuzamosan az ige jelentése is bővült: a megindulás-harc-
kezdés-összeecsapás mozzanatait is magába foglalta, majd ezek kizárólagossá válásával új jelentés keletkezett.

A BudBL-ben, a szó ilyen használata is szépen adatható:

/Az egriek/ Zent miklos neuö kastelira rea rohanta-
nak, ..., az zolnaki bek ezeben veuen Wket, mindön
hadaual reaiok tamadot, jstennek segitsegebül meg
verte Wketh ... /131./

Figyelmet érdemel, hogy egy későbbi levélben, amely ugyan-
ezt az esetet írja le, ezt olvassuk: "az zolnaki bek vtannok
löt mindön hadaual" /135./

/A török adószedőkre/ Keürthweless ne# helyreül
reayok tamattanak, kit le vagtak benne az kíserteök-
ben, kik penigh el szalattanak. /48./

Kiviláglik ezekből a példákból, hogy a támad magára az
összeecsapásra vonatkozik, mely győzelmet ill. vereséget
eredményez.

A személyragos határozói bővítmény tapadása útján jött
létre a r/e/átámad igekötős alak, melyre nézve ugyancsak
szép példával szolgál a BudBL:

... mastannis az tieytök az myeynkre rea tamattanak, /70./

Megtaláljuk az igét után névutós bővítménnyel is:

ha effele ellenközö latrok után tamadnak az my nepeink,
azonnal az az hyre, hogi haddal nyargalnak varak
alath; /55./

A támad-nak ez utóbbi jelentését képviseli a főnévi szár-
mazék is alábbi példánkban:

hogi ha jmmar az mi hadunkat le sallitiuk valamy
alatomban valo tamadas ne jnditassek tületök, /89. ld.
pár lappal később így: "tytkon valo rohanas", 93. és 95./

Vizsgálódásunkat lezárva úgy véljük, a TESz. e jelenté-
ségekre adott meghatározása /"ellenségként lép fel vkivel szem-
ben, harcot kezd, lázadást indít vki ellen", ld. 4.a./ nem
elég pontos ill. nem ad számot a jelentésfejlődésről. A meg-
határozás ui. egyaránt tartalmazza az /itt különválasztott/
1/ és 3/ jelentést, noha az utóbbi még hiányzik a forrásként

idézett Bécsik.-ból. Bizonyítja ezt az is, hogy a Bécsik. számításba jövő adatai a lat. surgere, consurgere, insurgere fordításai, tehát az itt tárgyalt 1/ jelentéshez sorolhatók. Nem találjuk meg azonban a támad ilyen /mai/ használatát Tinódinál sem, és ha tekintetbe vesszük ezt, valamint a BudBL-ben tapasztalható egymás mellett éléseket és ingadozásokat /továbbá a NySz. adatait/, azt mondhatjuk, az ige ma is élő 3/ jelentése később, valamikor e korszak táján fejlődött ki /s lassanként háttérbe szorította a 'felemelkedik'-kel összefüggő eredeti jelentést/.

Megjegyezzük még, hogy a mai köznyelvi 'indulatosan kikel vki ellen' jelentésű /rá/támad/ vö. TESz. 8. a. / e katonai szakszóból keletkezett névátvitel útján /mint az érzelmi élet^{sok} egyéb kifejezése/.

FEIKEL:

Eme sok jelentésű ősi szavunk jelentésszerkezete nagy hasonlóságot mutat a támad-éval. Alapjelentései között szintén megtalálható a 'felemelkedik' vö. TESz. /, melyből a katonai szóhasználatban 'hadra kel, fellázad, ellenséggént lép fel vkivel szemben' jelentés fejlődött. A szó tehát a katonai értelmében vett támad, feltámad szinonimája. Érdekes, hogy Tinódinál nincs meg a felkel ilyen használata, elég sok adatunk van rá viszont a BudBL-ből, mégpedig a kötet végéről /80-as évek/, ami arra enged következtetni, hogy e kifejezés a /fel/támad 1/ jelentésének /ott látható/ visszasszorulását volt hivatott ellensúlyozni:

de ha ennek utanna ide szagulónak, ... az hatalmas
czaszarnakis tuttara nem aggyuk, hanem mi magunk
feől kelünk, es orszagtokra megyünk, /415. ld. még uo.
feljebb! /

Dobó F. "mijden hozzá tartozo nepevel fel keluen"
barmokat rabolt /486. vö. 484. /

GYÜLIK:

Az igen kiterjedt szócsalád töve valószínűleg török eredetű /TESz. /, a hadak csoportosulásának, egy helyre tömörü-

lásának reflexív szemléletű igei jelölője:
/az ostromló törökök/

Masod napon meg gyűlnie kezdenec
Haynaltul foguan mind ebédig gyűlenec
Meszsze földről hegyekről be iőűnec /TIN.T2r./
... Budara az had mind szüntelen gyűlteőn giwl.
/BudBL.246. ld.még 37./

Tinódinál megtaláljuk a szó igekötő alakjait is: be- v.
bégyűlik /pl. Aradra, Hlr.; sancokba, X3v./, el-felgyűlik
/a TIN-nál oly gyakori halmozott igekötővel: J3v./, egy-
be/n/-gyűlik /vkivel, E4r./ ill. űszve-gyűlik /fn-i szár-
mazékban, Hlr./.

Igen gyakori a gyűlés származékosó, ld.:

Ez gyűlésbe közel tíz ora teléc /TIN.T2r./
/a magyar vitézek/ mostannis leuan gyűlesben uadnak,
az az eő gyűlese penigh iora nincsen, /BudBL.399./

Mint látjuk a létigéhez kapcsolódva a szó a gyűlik,
gyűlekezik igével egyenértékű kifejezést alkot /vő.TIN.Hlr./,
hasonló a gyűlést tesz szó szerkezet is /ld.TIN.J3v.,
BudBL.80./

gyűlekezik:

Az előbbinek visszaható képzős származéka, jelentése
azzal azonos, pusztán reflexív jellege kap nagyobb nyoma-
tékot: /Varkucs T./

Chyanadhos nem meszese Körös mellett vala
Ot 3 sok esőrőn gyűlekezőt vala /TIN.Clr./
Bisonnial ertiők aat my hagi az nemőt part mynd naprol
napra gyűlekezik es szaporodik; /BudBL.79. ld.még 386./

Tinódinál a gyűit alapszóból képzett gyűitezik származék is szerepel hasonló értelemben:

Akkor Varkuch Tamás vala egy kis erőuel.
Simandnal gyűitezic mert nem sokan vala. /O3v./

KÉSZÜL:

Szintén a mozgósítás kifejezésekként használatos ez a /bizonytalan eredetű többől képzett/ szó, melynek jelentése a köznyelvi 'szükséges előkészületeket megtesz' mellett a 'támadásra, hadműveletre' mozzanatot is tartalmazza. Bővít-ményeként gyakran -val/vel ragos ill. lativusi határozót találunk:

Esmege io Budabol hamar hesszölenec /h=k!/
Szanchakoc Vaidac Bekök egyten gyülenec /TIN.L4r./

Ottan io Petruit szép haddal készüle /B3v./

/A kapitányok/ es mynd az vegbeliek, vyonnan jsmegh,
Bürzöncze ala haddal es algiukkal készötenec, /BudBL.210./

vö. Az terekec ytan hamar készölenec /TIN.F3v./

Gyakran szerepel fel igekötővel az ige: pl. Tóth M.
"hamar fel készüle" /TIN.Hlv./, "nagy haddal föl készöluen"
/BudBL.151./.

készít, felkészít:

A szótó műveltetőképzős alakja szintén magához vehet - a tárgyon kívül- határozói bővítmenyeket:

/Ali basa/ meg verte az kiraly hadat

Vég Egör ala készijti nagy hadat. /TIN.V4v./

Igen tanulságos a katonai felkészítés mibenlétére nézve az, amit a török szultán hadparancsában /ill. egykorú for-dításában/ olvasunk:

Teys azért az te alattad valokat Budahoz tartozo
begeket ..., ky ky mind az mynt tartozyk terwen
zerenth fel ewlly, fegwereskeppen vyadalhoz valo
kezenlettel hadakozo sorrel fel kezyched, /BudBL.91./

A tárgyi bővítmeny állandósulására utal ez a példa:

/Bistosan tudjuk a hercegről/, hogy Slesiabban hadat
készit, es oda be akarna az kiralsagra menni, /393./

kész, készen /van/:

A fenti igék tövéül szolgáló mn. és határozóragos alakja a felkészülés, az előkészületek befejezettségére utal tulajdonság- ill. állapotszerűen, ld: /a törökök/

Sanczokba nagy sokan takarodanac.

Vannac készőc masod derec ostromra /TIN.Tlr./

Ő minden hadual mezőn készőn vala /M2v./

A BudBL-ben a határozóragos alak az általános:

... paranczolta ő főllsege hogy minden hadunkual hadi szerszamunkual keszőn legyünk, es elest beuen szeőreőzzünk, /288-9./

készület:

A készül e származékszava -- az -at/et képző polyszemiájának megfelelően -- egyrészt cselekvést jelentő főnév: 'készülés'. E jelentésében a létige bővítményeként szerepel, a szó szerkezet így a készül szinonimája: /Török J. hírt kap a törökről/

Ő io szolgálual hamar tanachban lön

Chac szaz hetuen őt magual keszületben lön. /TIN.C3r./

Byssonial ertettők, ... hagi Nagd ... sok nepell, nagi algiukall, sok szerekell, kapakall, lapatokall, es sok egieb fele hadakozo es sanczy szerszammal, nagi keszulethben volna./BudBL.445., a győri főkap. lev./

Ugyanilyen szerepben az ige -ás/és képzős származéka is felbukkan Tinódinál:/abasa/

Eiel nappal vagyon nagy keszülesebe

Szandekia szolnokot Egrőt ő meg vegye /M4v./

Más helyeken nomen acti értelemben fordul elő a készület, egy /nem eléggé tisztázható/ 'felkészültség, harcra való készenlét' ill. 'harchoz készített eszközök együttese, felszerelés'-féle jelentéssel. Szintén a szultán mozgósító levelében olvassuk:

, oly kezewlettel es szerszamal legyenek /ti. a basa hadai/, mely kywantatyk az ellenség ellen az kywel zembe kell meg viny, /BudBL.92./

Itt bizonyára az elvontabb 'harci készenlét' a szó jelentése, Tinódinál viszont úgy tűnik, inkább az eszközökre vonatkozik: /a begler bég/

Keszölettel ioual veg Temes var ala
Taborauál algiuijua ala szalla /E2v./

Losonczi J. előbb "Siet készülni" Temesvárba, majd "Keszületiuel méne Ispansagba" /I4r./.

Megtaláljuk még a készenlét /vö. készen van/ összetételt is az említett szultáni levélben /ld. idézet készít a./.

Tinódi a hadi készülődés, mozgólódás fogalmára egyéb igen érzékletes, hangutánzó eredetű igéket is használ: ilyen pl. a rezeg szócsaládjába tartozó

rezgődik:

Ld. a vitézek rajtaütést tervelnek:

Rözgödnec nagy titkon el ki chellegénec
Az terekec vtan hamar készölenec /F3v./

/ A hangulatfestő eredetű cselleg ~ cselleng, melyre TIN-től idézi az 1. adatot a TESz., a lopakodó, ólálkodó járás hasonló stilisztikai értékű kifejezője! /

zendül, meggzendül:

A zeng mozzanatos párjaként eredetileg fémtárgyak zengő hangját érzékeltette. Ebből a 'sajosan hábcrog / lázong' jelentés fejlődött /vö. mai m. zendülés/, amihez a cselekvést kísérő erőteljes hangjelenség szolgálhatott alapul /vö. TESz./. Tinódi lényegileg a /fel/támad rokon értelmű szavaként, a hirtelen hadra kelés festésére használja: /a zsákmánnyal megtérő, elbizakodott hajdúk Szeged alá érnek/

Terekec azonba ot meg zendülénec
El ki rohananac fegyuerre kelénec /Ilr./

vö. Zendölenec hamar tamattac vala. /a4r./

2.2.2. felvonulás, letáborozás

A hadmozgás, felvonulás kifejezéseiként jórészt köznyelvből kölcsönzött igék használatosak. Ezek közül egy jellemző szót emelünk itt ki, melynek sokrétű jelentése jól dokumentálható a Cronicából:

SZÁLL:

Eredetéről szinte semmi bizonyosat nem tudunk, azon kívül, hogy igen régi eleme szókészletünknek /vö.TESz./. Alapjelentése sem eléggé tisztázott, látható azonban, hogy valamennyi jelentésváltozata egy 'helyet változtat, halad', másrészt egy 'letelepedik'-féle /eredetibb/ jelentéssel függ össze. Ilyen módon a ma általános 'repül' jelentés is kései, másodlagos fejlemény /vö.TESz.; HADROVICS:NyutudÉrt.50:47./.

A kigyűjtött adatok ill. konkrét jelentéseik a fenti két alapjelentés köré csoportosulnak:

1/ Egyrészt mozgást jelentő igeiként 'mozog, vonul, jut /egyik helyről a másikra/' jelentésben szerepel, melyhez - a már látott módon- a 'had'/mint alany/ ill. a 'haddal' mozzanat értődik. Az ige ilyenkor lativusragos bővítményt vesz fel ill. igeekötők fejezik ki a fontos iránymozzanatokat:

Rendel seregeckel mezőre szállanac /TIN.H3r. vö.C4v./

Hagyá szép taborat hogy hamar indulna

Mind vizen es földön Buda ala szállana /A2r.vö.B4r.,X2r./

A BudBL-ben hasonló értelemben a jön /jű/ ill. a megy bővítményes alakjai használatosak: pl. "az uegbeliek Buda ala iWttenek"/373./, "tizen kett zassloual Diuin ala mentek"/317./ stb.

kiszáll:

Ez az igeekötős alak a végvári életnek azt az igen fontos eseményét jelöli, amikor a vitézek a várat elhagyva hadra kelnek. Jelentése tehát: '/a várból, harci céllal/ kivonul, kikel':

Ki szálla az basa az Hollo köfélé

Taborat iarata közel az vár mellé /TIN.Mlr./

Varkuch nagy soc népel taborba kü szalla /C1r./
Megtaláljuk a műveltető képsős alakot is:

Egegből az hadat öc es ki szállitac /M3r./

A BudBL-ben ennek általában a kijön, kimegy felel meg:
pl. az egri kapitány "ki iött minden nepeuel es lest
vetet" /223./; a törökök "el uytelere jöttek uolt ki /214./;
elkerülhetetlen, hogy néhányan "titkon ualahova ki nem
mennenek" /482./ stb. Olykor azonban a kiszáll is előkerül.
Ali basa pl. így bizonygatja állhatatosságát a "frigy" iránt:

sem az szanczakságot meg nem kerültök, sem pedig az
mezeőre ki nem szallottunk /292./

besszáll, belé-száll:

Az előző ellentétéként 'bejut, bevonul' a jelentése, s
a várba való fegyveres benyomulásra vonatkozik : /Losonczi/

Vigan be szalla az veg Temes varba /TIN.I2v./

Nagy erős ostrommal Beciebe belé szalla /D4v./

Ottan el indula Beglerbec vtaba

Mint lako helyebe szalla be Lippaba /Elv. ti. meg-
adták a várát! /

elszáll:

Az igekötő itt az eltávozás mozzanatára utal:

Kasson Basa halla ottan el indula

Varkuch halla hamar előle el szalla /TIN.C3v. vö.

BudBL.86./

Találunk el-kiszáll /I3v./, el-besszáll /M3r./, el-felszáll
/A2r./ halmozott igekötős alakokat is.

főleszáll:

Völgyekre hegyekre Basa fel szalla

Fel nemötyg az kiral szeki ala

Fel szel felől Egör vizeyg szalla /P4v./

által-száll:

A szó jelentése 'vízen átkel': Varkucs T. pl. az imént

idézett "elszállás" közben "az Körösön altal szalla" /C3v./;
másutt a Beglerbég "híjdon altal szalla" /D4v./.

2/ A száll másik alapjelentését az alábbiak képviselik:
száll /vhol/:

A szűkebb /katonai/ szóhasználatban 'haddal letelepedik, táborni út' a jelentése, s az előbbivel ellentétben locativusragos /ill. a megfelelő névutós/ bővítmények tartoznak hozzá:

Vitez Ali basa dolgaba bülch vala

Dregel vara alat taboraua szalla /L4r./

lészáll:

Az igekötő a cselekvésben is benne foglalt irányt nyomósítja:

Az vizöntul Amhat Passa le szalla

Nagy talyaig es az vad kertben szalla

Hegy völgy nagy soc satorral rakua vala. /Q2r./

Világosan megmutatja ez az idézet, hogy a letáborozásra vonatkozik a szó!

mégszáll /vhol/:

Intranszitiv igeként a fentivel egyező jelentést mutat:
*/vonuló had/ megáll, megtelepszik /vhol/:

Szaz hatuan ezeren Basa el erede

Szaz Tarasze tizen hat Fal törő vele.

Iuta az pusztá Somlyon~~al~~ meg szalla /I4v-Klr./

vö. Mykron Tur neuo varasban megh szalottak volna ...
/BudBL.35./

mégszáll /vmit/:

Az ige transitív használatához egy sajátos, az előzőktől elkülönülő jelentés tartozik, mégpedig: 'erődítményt, várat ostromlási céllal körülvesz, bekerít'. Ez bizonyára a 'letelepedik' → 'letáborozik' jelentésből fejlődött, azzal ui. szorosan összefügg: a megszállásban a /le/táborozáshoz képest az ellenség megközelítése és a támadási szándék a



szemantikai többlet. ld:

Szolnokot meg szálla elől Ali basa
Husz ezör nepeuel algyukal meg szálla
Egy hetig lötteté de ő asszal sem arta /TIN.Nlr./

vö. zandekok mi legiön vgi ertiük hogi mihelt az mi
hadünk onnet el ozlana, Huztoth azonnal meg zallan-
ak, /BudBL.97./

Gyakori az ige műveltető származéka, ami adataink szerint
Tinódinál mindig -at képzős, szemben a mozgást kifejező
száll -it képzős alakjaival /pl. kiszállít ld. fent/. Lás-
sunk egy ilyen -igen tanulságos- példát:

Sőt az Feier varat Barát meg szállata
Huszad napig vuna löttete rontata
De nepet ostromnac ő ot sem bochata /Dlr./

Nem szabad tehát mai értelmében venni a megszáll-t, ui.
az nem foglalja magában /legalábbis Tinódinál/ az ostromot
/tehát a rohamot, közelharcot/, pusztán a körülzárást és
/mai szakkifejezéssel/ a tüzérségi előkészítést. A későbbi-
ekben a szó jelentése kibővült: a név a vár körülzárását kö-
vető harci mozzanatokot is jelölte, azaz a várostrom-bevé-
tel komplex fogalmát.

szállás, megszállás:

A főnévi származék -igekötővel vagy anélkül- szintén nem
az ostromra vagy az elfoglalásra, hanem a haddal való beke-
rítésre vonatkozik: "Ütuen ketöbe ez szalas vala", kezdi
Tinódi az egri eseményeket; a fenti megkülönböztetést lát-
juk a Summa közismert soraiban is:

Summaiát irom Egör varanac
Meg szállasanac vijadalianac /V3v./

Meg kell jegyeznünk, hogy a TESz. adta meghatározás, ti.
'ostrom / megszállás' /ld. 9.a.; Tinódira utaló évszámmal!/
némileg megtévesztő: a mai ostrom ui. tágabb jelentésű a R.
/meg/szállás-nál, szintén komplex fogalmat jelöl. Hasonló
probléma a megszáll esetében is felmerül.

TÁBOR: /ld.még:1.1.1./

A katonai készülődés, letelepedés /főnévi/ kulcsszavaként már az eddigiekben is előkerült; 2. jelentése: 'katonai alakulatok ideiglenes szálláshelye'. Tinódinál pl. a tábor-hely összetételben találjuk:

Fel vont satorokat az tábor helybe

Ot hagyának egyeb morhat feltökbe. /T4r./

Legtöbbször állandó kifejezésekben szerepel:

táborba száll:

Tinóditól már láttunk rá példát /kiszáll a./, most a BudBL-ből idézünk: "mynd az egész buday haddal Zolnok melle zaly táborba /92./.

tábort jár:

Lényegileg a fentivel egyenértékű kifejezés, jelentése: 'haddal /ideiglenesen/ letelepszik, tábort út', tehát a /vhol/ megszáll-éval rokon:

Az Palesti mezön tabort iartac vala /TIN.M3r./

olvassuk az Egegről kiszállt hadról; a végbeliek:

mastan Szigetvar körnöl tabort jartanak,/BudBL.161./

Előfordul a jár műveltető alakban is /ld. "az minem tabort jartattatok", BudBL.uo./; Tinódinál ilyenkor személyragos a tábor. Ez viszont azt jelzi, hogy l. 'had, sereg' jelentésében szerepel a szó: /a basa/

Vlicia mezön taborát iarata

Sanhokat hanya algyut igazgata. /Klv./

vő. Ime Ali Basa taborat iarata

Az alo seregbe köznepet allatta

Hatul szekereket ket rendel iarata /H3r./

Mint az idézetek is mutatják /ld.még kiszáll a./, más a kifejezésnek is az értelme: a táborba szállt had elrendezésére, harchoz való felállítására vonatkozik inkább.

2.2.3. harchoz állás, támadás

E hadműveleti fázis két vezérszava az áll és az indul.

ÁLL:

Ez a finnugor eredetű ige, 'tartózkodik vhol, vmilyen helyzetben van' alapjelentésénél fogva, különböző igekötős alakjaival és határozói bővítményeivel számos hadrendezési momentumot képes kifejezni. Önmagában, mint katonai szónak, 'fegyveres készenlétben tartózkodik' ill. /mozgást, állapotváltozást kifejezve/ 'készenlétbe helyezkedik' a jelentése, ld:

Rettenetős ostrom kezdetöt vala

Akkor belől senki ot nem ál vala /TIN.Tlv./

Szaz neguen egy drabant alla azokba

/ti. "egy erős föld palankba" P2r./

A műveltető származék is igen gyakori, s ez mindig -at képzős. Jelentése pontosan megfelel az alapalak/ok/nak /a származékok külön felsorolását ezért mellőzzük/, az állat tehát 'elhelyez, felállít': pl. "Szaz öt drabantot ot allatanac" /uo./; a szekerek közé "Iancharokat ... allata" /H3r./

Az áll fontosabb igekötős ill. bővítményes alakjai:

féláll/at/:

Ld. a töltésen, dombon "fel ál algyuia tarazkya" /Xlv./;

a toronyra "husz drabantot fel allatanac" /P2r./

beáll:

Ld. "Bastyaba toromba .../ Tijz hean szaz drabant be allot vala /uo./

mégáll:

Ebben az alakban transitív is lehet az ige: "Var kapuiat Niari Lörincz meg allotta /N2r./; ma úgy mondanánk: elállta.

A meg révén a cselekvés eredményességét /tehát a feltartóztatást/ is kifejezheti ez az alak: az ellenséget szétverő Török Jánosról olvassuk:

Ha ű meg nem alya vala eleyket

Lat vala Erdel nagy vessződelmeket. /Z3r./

Ide kapcsolódik a -p mozzanatos képzővel alakult
állapik

származék /vö. mai állapít, állapot, TESz./; jelentése 'meg-
áll, állást foglal':

Ezt is Sukan Ianos lata futamec

Egy Lanczkenez faul töresre allapoc /TIN.Tlv.vö.T2r./

rendbe áll/at/:

Az ütközetre való felkészülés fontos kifejezése; a bővít-
mény maga szláv eredetű szó, katonai értelemben 'harcí cél-
nak megfelelő alakzat, felállítás' a jelentése:

As hayduc nagy szépen rendbe alnac vala

Lata Kazon Basa nepit rendbe allata. /H4v./

E kifejezés változatai a rendet üt /ld.T2r./ ill. művel-
tető értelemben a rendet állat /h3r./.

készen áll/at/:

Készün alatra mindent az vartakba

Allo seregöket talpon allasba. /T4r./

szembe/n/-áll:

Ez a kifejezés már közvetlenül az összecsapás előtti moz-
zanatot jelöli:

Közel iuta Terec Ianos hogy lata

Az terekhez siete szömben alla /Z3v.vö.T3r./

Ennek variánsa, az arcul áll is előfordul /ld.p3r./.

ellen/e/ áll:

Értelme nem teljesen azonos a mai ellenáll-éval, a Cronica
egy-két helyén ui. ténylegesen a megkezdésre, a szembefordú-
lásra /s nem az eredményre/ vonatkozik:

/a törökök a kapubástyát ostromolják:/

Meckei Istvan gondola arra

Az vitézökkel ot ellenöc alla

Maga a harc csak ez után kezdődik, ld. a folytatást:

Rettenetős nagy öldöskies vala

Mind az két felben soc meg holt vala /Ylr-v. vö.03r./

Használja azonban Tinódi is elvontabb 'helytáll, legyőz vmit' értelmében a kifejezést, ld. "az pogan ellenséggel illic tusakodni, ellene allani ..." /Előszó/; a BudBL-ben is inkább így szerepel, ld:

... az hatalmas csaszar vjtezj ezeöknekis elleneök allottak /ti. Nádasdy vitézeinek, miután aznap már megvertek egy magyar csapatot/, egjnehany ... foglya esett benneök, /237. vö.300.,345./

viadalnak áll:

Világosan a szembefordulásra utal ez a Tinódinál oly gyakori kifejezés /vö. alább viadal/:

Losonci Istuan ot rayoc talala

Az terekekuel viadalnac alla

Kopiác romlanac ő igen vagdala /I2v. vö.Flr.,Zlv./

Ennek változata a viadalhoz szerződik, ld: "Ben es minden viadalhoz szerződék" /T2r./

További hasonló értelmű kifejezések: fegyverre kel /Ilr. ld. idézet zendül a./, fegyvert vesz v. ragad:

Dob es trombitac szengeni kezdenec

Magyar vitéz őc mind fegyvert vevénec /K4r. vö.K4v./

INDUL:

A szótöve valószínűleg ősi, uráli eredetű /vö.ing~inog. TESz./, melyből -d mozzanatos képzővel valamint az -ul visszaható /ill. -ít műveltető/ képzővel jött/ek/ létre a mai alak/ok/. Valamennyi jelentésváltozata visszavezethető a nyugalmi helyzetből való kimosdulás mozzanatára, ezt fejezhette ki a szó alapjelentése is.

Szembetűnő, hogy az indul jelentésszerkezete, melyhez bőséges adattal szolgálnak forrásaink, mennyire hasonlatos a támad-éhoz: itt is egy konkrét, mozgást jelölő ige kapott katonai jelentést, másrésről pedig a lelki élet területére

vivődött át.

1/ A szó első és legkonkrétabb jelentése: 'útnak ered, haladni kezd', s mint ilyen a hadi élet megfelelő cselekvéseire is átvihető. Igen gyakran a kezdést nyomatékosító meg igekötővel szerepel:

Azonba az terec indula hainalba /TIN.N2r./

De chyac feiedelmec meg induluanac /S4v./

... azt aggyak ertenwnk hogy a' nemet had Vngwar feleol derek keppen meg indult volna /BudBL.121./

Használatos el és /a BudBL-ben/ ki igekötős alakban is, ez utóbbival a várból való kikelést különböztetik meg, ld:

ez el mult honak ... tizenhetedik napon indultak ki az wesprimiek, es mentek az hatalmas czaszarnak egy Endrik neuw palankia ala, /BudBL.316./

indít:

Az indul műveltető képzős párja 'útnak ereszt' jelentéssel:

Im en el inditom az kiralnac hadat /TIN.N4r./

A szó egy fokkal elvontabb 'elkezd' jelentésében is fel-tűnik a BudBL-ben: "mi semmi gonosz uegre azt nem inditottuk uolt", írja a basa az esztergomi hídepítésről /348./.

2/ indul /vmiből vmi/

Az elvont jelenségek konkrét megközelítésén ill. nyelvi tükrözésén alapul a szó 'keletkezik, létrejön' jelentésváltozata. Ez pedig megegyezik a támad 2/ jelentésével, ami érthető, hisz -különböző módon- mindkét ige a mozgásba lendülés kifejezője. Ld:

az mastan el uyt juhokatis adassa hatra fölsegöd ne indullion túb belöle, /BudBL.100./

Az indít műveltető alak szintén felveszi a megfelelő elvont jelentést, ld:

... jo szeretettel keryeok Nagdt, hogi kychyn es igaz dologbol nagyoth Nagod ne indechyon,/BudBL.342./

Igen sokatmondó ez a részlet is: "Ebből az begh olly dolgot indeythat es tamaszthat, ..." /337./.

Ezzel és a fenti 'elkezd' jelentéssel is összefügg a háborúságot ill. hadat /='háborút'/ indít szólas igéje, ld: a kapitányok "igyekeöznek az frigy ellen haborusagot inditani" /388. vö.332./

Hasonló a szenvedő alak értelme is: "ciak ti tñletők valamy ne inditassek ..." /97./.

3/ indul /vmire/

Míg az előző jelentésváltozatok lényegében a köznyelvben jöttek létre, a -ra/re vonzatos ige sajátos jelentése a katonai használat eredménye: 'haddal megy vmi ellen, rátámad vkire/vmire'. Es ismét az alapjelentés szűkülésével, a speciális hadi mozzanatok ráértésével fejlődhetett ki /vö. támad/. Bizonyos, hogy nem alkalmi jelentésváltozásról van itt szó, forrásainkban következetesen a támad 3/ helyett /Tinódinál, a rohan-nal együtt/ ill. annak szinonimájaként /BudBL./ használatos. Ez a jelentés azonban a későbbiek során nem emelkedik köznyelvi szintre /szemben a támad-dal/, ezért hiányzik mai nyelvünkől is, amiben /feltételezem/ a támad 'fegyveres harcot indít' elterjedése is közrejátszott. Néhány példa:

Ime aszt három szaz fegyuerős meg lata

Ottan az terecre reai indula

Az tereket hamar ketfele szakaszta /TIN.M4r./

vö. Gyorsan ó kapura indulanac

Arkokat asanac köfalt vaganac

Be löuöldöznece begyagdosanac /X4v./

/A végbeliek/ Kryua neuö egi palankot castelt megis vöttenek, es az masikra rohanuan, az tömeös vary passa ... reaiok induluan el szallotanak alola ... /BudBL.86./

Dobo Ferencz ugy mint nyolcz ezer nepuel Ipolypalank-

ra es Wacra indult uolt, hogy megetneiek es el-
hannak, /399./

Ilyen értékű az indulás mint nomen actionis származék is, ld: ha "hyrunk jeo az ellensegnek reank valo indulasa feleol" /BudBL.122./; "ha mi haborusag történik vagi valamy indulas mi okai ne legiwak" /86./ -- Tinódinál az -at/et képzős származék hordoz hasonló jelentést egy helyen:

Keszön legyenec vitezim dolgokba

...

Hogy ha lennéne read indulatba /14v./

Vö. "az pasanak indulatta mely fele lezen ..." /BudBL.21.vö.60./

Megjegyezzük még, hogy az indul-nak ezt a jelentését egyéb köznyelvi szavak is kifejezhetik: ritkán a száll /vkire/ Tinódinál, ld. "Mikort Lippat /é.Lippán/ Vlumanra szalatoc" /23r. vö.C2r./; igen gyakori a /reá/megy v. jön /vkire/vaire/, ld. "rea mönnywke algiukkal Tata varara ..." /BudBL.87. és még számos hely!/, "Rád akarnac iönü!/" az ő nagy hadokual" /TIN.B2v. vö.pl. BudBL.287./

Nyilván ezekben az esetekben is egy indul-típusú átértékelődés ment végbe /vö. ma is: rá-, nekimegy!/.

4/ félindul

Az igének ez az alakja a lelki élet területére vezet át, s ezt az 'öszönözhetik/heves érzelmekre gerjed' jelentés képviseli /melyre korai nyelvemlékeinkben is van példa ld. JóKK./ A jelentésváltozás névátvitel eredménye, alapja pedig egy asszociáció, mely a tudatban egy lelki jelenség és annak látható jelei, magatartásbeli velejárói között léte-sül /vö. rémül, iszonyú, szörnyű jelentésfejlődése, — NYIRI A.: NNyv. 1: 202-3./ Jelen esetben a nyugalmi helyzetből való kimosdulás igéje a vele kísért lelki tartalom kifejezőjévé vált. Igen érdekes adatokat találunk a BudBL-ben arra nézve, hogy milyen fajta helyzetben szilárdult meg ez a jelentés:

/Miután a béget lesre akarták csalni, s erről egy "pribék" révén értesült/ az bekis az hatalmas ciazar

hiusege, es az W maga tisztössege melleth, föl
indult /158./

vö. /El kell tiltani a végbelieket az "ellenkezéstől"/
hogy es mi alattunk valok se keszeritessenek valami-
re feöl indulni. /301./

Ezekben a példákban a fölindul 'hadra kel, szembefordul'
és 'haragra gerjed' is egyszerre! Ugyancsak tanulságos a
műveltető alak is: egy fokkal erősebb a haragra gerjesztés
mozzanata, mögötte azonban ott lappang a kivonulás, megtáma-
dás képze, ld:

/Szigetvár "veszedelmének" csakis Hasszán pasa az
oka:/ W indította vale föl az meg holt hatalmas
szultan SzWleman ciazarth, /136. vö.22., 39./

Ld. még a szenvedő alakot: "Ez dolgon nyes fel indittatuan,
..." /ti. Dobó F. pusztításain, 484. úgy. 486./

Tinódinál a fn.-i indulat tanúskodik e jelentés formálódásáról, mely itt kb. 'haragos érzésekkel kísért törekvés':

Igen keri az fő biro az Agat
Hogy Terec Ianostul örizze magat
Mert bizonnyal tугya ő indulattyat
Rayta akaria allani boszuyat. /Zlr./

Végül is úgy véljük, hogy a felindul, indulat mai jelen-
tésének ill. a harag, düh mozzanatának megszilárdulásában
az alapszó 'megtámad' értelmű használata is közrejátszhatott,
lévén hogy a hadi életben természetszerűleg összefonódik e
két megnyilvánulás.

Itt említem még meg azt a feltételezésemet, hogy a mai
kikel vki ellen ill. magából /mint az indulat, felháborodás
kifejezése, vö. ÉKsz.; a TBSz. nem adatolja! /eredetileg a
vitézi élet szava lehetett, s a kikel a várból való kikelés-
re, a portyára, hadra való indulásra vonatkozhatott. Vártam
az adatok felbukkanását, hogy ellenőrizhessem magam, de
kikel nem szerepelt forrásaimban, csak felkel. Ezek szerint
a szó csak később terjedhetett el /ezt a NySZ. is valószí-
nűsíti/, az itt látott kiszáll, kijön, kimegy helyett vagy
mellett!

2.3. Összeecsapás, harc

2.3.1. viadal

HAD:

A szó 2. jelentése: 'háború, hadakozás'; érintkezési asszociáció útján jöhetett létre a 'hadsereg' jelentésből /ld.1.1.1.; vö.TESz./, feltehetőleg szintén igen régen. Vö. erre: a k.lat. exercitus 'háború'-t ill. a bellum 'hadsereg'-et is jelent.

A 'háború' jelentésű had mindenképp ritkább forrásainkban az előzőnél:

Az vltá fogua /ti. Káin és Ábel ideje óta/ meni szantalan soc chyudac hadac, öldöklesőc löttene, /TIN. Előszó/

A BudBI-ben ilyenféle kifejezésekben találjuk: "az mely faluk Sziget hadakoron hodoltak uoltak ..." /474./-- vö. "szigeti hadkoron" /476. tehát: 'a szigetvári ostrom idején'/; "az sakmary hadkor" /169./.

Szerepelnek másrészt a nyilván-való had és az országos had kifejezésekben:

de maíd az niluan valo hadben sem törtenhetik nagio, vezödelöm minth minden napon az tieytöktöl törtenik, /105. vö.445./

A kifejezés értelme tehát: 'kinyilvánított, szabályos háború'; az alábbi pedig a szórványos harcok, a csata antonimja, ld:

/a végbeli kapitányok/ özüe giöltenek, nem kölömben mynt egi országos hadra kezöltenek uolna ... /149./

hadakozik:

A visszaható képzős származék jelentése 'háborút visel, harcol /vkivel/', ld:

Ez nagy szükség io vitez hadnagyoc

Meg tanulni mint hadakoziatoc

Pelda nektöc Prophetaknac hadoc /TIN.h3r./

,seőt az szíuwnkis eöruendeozne rayta, ha az mi
kegyelmes feiedelmwnk szabadságot adna arra, hogy
hadat indithatnank es hadakozhatnanc, /BudBL.332.vö.146./

hadakozás:

Ez a főnévi származék az igei cselekvést mint folyama-
tot ábrázolja, lényegileg a had szinonimája. Forrásainkban
elég ritkán fordul elő:

Lam az hadakozas, embör öldöskles regün kezdetöt, még
Adam attyanc ideyeben: /TIN. Előszó/

/mivel/ ez ket htls feyedelmek keözeöt frjg uolna,
hadakozasnak, es egj mas tartomanyanak wtesenek
semy oka nem uolna? /BudBL.492./

Az előbbi változataként a nyilván-való hadakozás szó-
kapcsolatot is megtaláljuk: "vagi az hogi nyilván valo hada-
kozásra vagien akarattok /BudBL.119./.

Itt említjük meg, hogy a háború szó hiányzik forrásaink-
ból /hisz mai jelentése csak a század vége felé alakult ki,
vö.TESz./, s a meglévő háborúság /ld. háborúság támad, hábo-
rúságot indít;-- az igék a./ láthatóan őrzi még a háborog,
háborul által képviselt alapjelentést.

tusakodik:

Tinódi a hadakozik szinonimájaként használja a Cronica
Előszavában, ld:

... mint illic lelöc szerént az ördöggel testel es
ez vilaggal ... hadakozni: vgyan ez világ szerent es
az pogan ellenességgel illic tusakodni,

Előkerül a BudBL-ben is: "az ket htls feyedelmek keözeöt
ualo frjg ellen tusakodnek" /502./

Ez a visszaható képzős ige a TESz. szerint talán a tusz-
kol-lal áll rokonságban egy közös *tusz- tő alapján /a tusa
nyelvújítási elvonás!/. Véleményem szerint ez elég valószí-
nű: ugyanígy függ össze a huzakodik 'veszekedik, verekedik'
/vö.TESz./ a húz-zal; hasonló jelentéstani kapcsolat van az
igenévi eredetű háború és a *hábor > háborul, háborog között is.

HARCOL /vkivel/:

Származékszó; töve azonban nem a harc, hanem egy finn-ugor eredetű, hangutánzó hor-~har-, melyhez a -szol gyakorító képzőbeker járult, s ez affrikálódás útján -col lett. A harcol tehát a harzsol, horzsol, horhol /esetleg a harsan/ szavakkal függ alakilag össze, s eredetileg jelentése is hasonló lehetett: 'kapar, csiszol; súrlódik'. Ebből fejlődhetett névátvitellel a 'veszekedik, verekedik' → 'fegyveres harcot vív' jelentés /vö.TESz./, s így a szó az iménti sorba is beleillik.

Forrásainkban már egyértelműen katonai tevékenységet jelölő szóként találjuk:

Rettenetösön minden bastyanal

Vijnac harczolnac soc vér ontasual /TIN.Y2r./

vö. Harczolni kezdenec ot az terekekuel

Soc kopiat törenec öc nagy meress szijuel /F4r./

/40 török ment ki hivatalos ügyben/, Kun Hősiős faluban mas fel szaznal többen, realok wtnek sokaig harciolnak egimassal; /BudBL.200./

harcolás:

Az ige főnévi származéka; jelentése: 'fegyveres küzdelem, hadakozás'. A harcol-lal egyenértékű harcolást tesz szókapcsolatban látjuk itt:

Vitéz Losonczi vtanna indula.

Tön soc harczolast az Begler nepéuel /I3v. önállóan ld. p3r./

harc:

Elvonás útján keletkezett a harcol-ból /TESz./, ahol az -l denom. képzőnek tűnhetett. A had szinonimája, attól azonban konkrétabb: egy-egy fegyveres küzdelmet, összeecsapást /csatát/ jelöl inkább:

Vesse egy vitéz az io Forgach Simon

Ki viteességét lattac ot az harczon /TIN.Llr.vö.E2v./

Egy falka Hayduual Nagy Amborus vala
Az io gialogokual igen sijet vala
De az vitezekhöz harcra nem talala
Mert az Vlumabec oly igen sijet vala. /F3v./

Az utóbbi példa aláhúzott része önálló szókapcsolatnak is felfogható. Megtaláljuk a harcot tesz kifejezést is: a törökök "Elöl el iutanac nagy harcot teuenec" /M3r./.

A BudBL-ben nemigen szerepel, ld. Ungnad D. fogalmazványából: "öket elseö harcbanys, oli felelemben es kethsegben hozthanak, hogi ..." /402./.

VI/V/:

Szókészletünk igen régi eleme, eredetéről azonban semmi bizonyosat nem tudunk. A legkorábbi adatokban is sajátos hadi jelentéssel fordul elő, s ez mindmáig eleven maradt; belőle újabb jelentésváltozatok is keletkeztek, a szócsalád pedig kiterelvényesedett a nyelvtörténet folyamán.

Forrásaink tanúsága szerint a szó kétféleképpen volt használatos a 16. században:

1/ Egyrészt intranszitiv igeként, 'fegyveres harcot folytat; páros küzdelemben karddal harcol' jelentésben, tehát lényegében a hadakozik, harcol szinonimájaként. Ezekről mégis különbözik annyiban, hogy /legalábbis szűkebb értelmében/ karddal való harcra ill. /ennek megfelelően/ a küzdelem páros jellegére is utal. Úgy tűnik, e mozzanatok a szó alapjelentéséhez tartoznak, ezek révén vált a párbaj majd a vívósport műszavává.

Jelentésének megfelelően -val/vel ragos névszó ill. a szembe/n/ határozószó v. névutó kapcsolódhat hozzá:

Hitlen terekekkel vitezöc viuanac
Vegre mind kezökön Magyaroc halanac /TIN.D4v./

Ali basa adószedőket, katonákat küld a falukra:

,de megh paranczoluan ereös paranczolattal nekik, hogj
senkiuel ne uijatok ha szinten reatok iwnekis ...
/BudBL.242./

Terec Iános louan immar hét seb vala
Szömben az tereckel ot oly igen viyu vala. /TIN.F2r./
vö. Az Ali basaua 8c szembe vinanac /ez Ördög Mátyásék
terve; M2r.; vö.M3r. meg igekötővel/
,illike az frigyhez, hogy az fölsegtek uegbeli kapi-
tannyay nagy haddal ... realok mennyenek es ueleők
szeömben uiiyonak, /BudBL.439./

Elvontabb jelentés tartozik a szóhoz pl. itt:

Hazaikert mind halalig viyunanac /ti. a "jámbor sze-
gény-legények"; TIN.S4v. vö.M2r./

/a végbeliek/ Geszteős ala iüttének, reggelteöl foguan
ueczernye korigh mind ott uittanak, /BuāBL.415./

Ebben az értelemben, bővítmény nélkül gyakran használja
Tinódi a harcol mellett és annak szinonimájaként:

Az viadal delbe kezdetöt vala

Nap nyugatic viutac harcizoltac vala /o4v. vö.o3r.
ld. még idézet harcol a./

2/ vi/v/ /vmit/:

Lehet tranzitív is az ige, jelentése ekkor: 'ostromol,
fegyveresen bevenni igyekszik /pl.várat/', valójában tehát
a következő témakör szavai közé illik.

Meg chendezöle ostrom az töresön

De föld bastyat minden felöl erőssen

Vijak ostromlyac terekec vak merön /TIN.T2v./

Az idézetből világosan kitűnik a vi/v/ és az ostromol
/ld.alább/ szinonimiája. Az Eger alól elvonuló Amhát basa
szavait így tolmácsolja a krónikás:

Mennyet iartam mind ez szelös világba

Soc varakat vijutam soc orszagokba

Iob vitezökre sem talaltam hazba /T3v./

A BudBL-ből egy jelöletlen tárgyas összetétel tartozik
ide: "ez chazar byrtokaban sanch vethny es varviny jobb
ninnen mint az az Ali Porthwk" /21./.

A szó ilyen használata a későbbiekben elavult, ma is őrizi azonban a cselekvés eredményességére utaló kivív /pl. győzelmet/ alak.

vítat:

A R. vi elemismétléses műveltető képzős alakja, melyet megváltozott jelentéssel a mai vítat igénk képvisel. A szó első felbukkanásait a Cronicából adatozja a TESz. /h4v. és d3v./, ahol még az alapszónak megfelelő műveltető értékű jelentés tartozik hozzá: 'ostromot indít, megostromoltat'. Eből a hitviták idején alakulhatott ki a vítat mai jelentése, az e disputákra oly jellemző átvitt értelmű alkalmazás révén /ti. viaskodás -- szóban, érvekkel; vö. KERTÉSZ M.: Szokásmondások 129./. A TESz. szerint ebben a megfelelő görög és latin szavak hasonló irányú fejlődése is közrejátszott.

Mindenesetre Tinódinál is megvan egyfajta átvitt jelentés, ld. egybe-vítat 'összeveszít, egymás ellen tüzel' /h4v. vö. TESz./.

Az 'ostromoltat' jelentésre a Cronica egy másik helyét idézzük:

Ez idő közbe naponként vitata

Temes vár falát Basa vgy rontata /K2v./

vö. Meg szalla tizenkét napig vitata

Begler bec akkor semmit nem kaphata /I3r./

vívás:

A tranzitív vív nom. actionis értékű származéka, általában birtokos jelzővel szerepel:

Lippanac viuasat immar halgassatoc

Az Vlumabeckel vrac mind iaratoc /E3v. vö. Glr./

Megtaláljuk még a vár-vívás összetételben, ld:

Harmincz kettöd nap vala vár viuasnac

Basa keszite népit veg ostromnac /K3r./

VIADAL:

Ennek a főnévi származéknak a képzője az igen ritka -dal/del /vö. BARTHA: Szóképz. 86./. Tinódinál a 'fegyveres

küzdelem, szentől szembe való harc' legáltalánosabb, leggyakrabban használt megnevezője:

Nagy viadal Kin Boliki tornyanal

Vala öldökles siualkodusual /TIN.Y2r. vö.Ylv./

A BudBL-ből kevesebb adatunk van rá /igaz, itt nem is cél az egyes harcok bővebb leírása/, ld:

isten akarattyal az hatalmas csaszar ereieu el így
leőt ez viadal, es az negy nasadnak el hozasa, /305.
vö."az viadal eleőt ket napual," uo. ld.még:5./

Tinódinál a tranzitív vi/v/-nak megfelelő jelentést hordozhat a viadal, ld:"EGER VAR VIADALYAROL VALO ENEC," /címként N2v. vö.a Summa kezdő sorai/. Figyelmet érdemel, hogy Heltai Cancionale-jában Egervár "vitatása" szerepel a címben.

Végül megtaláljuk a szót állandó szókapcsolatokban: említettük már a viadalnak áll ill. viadalhoz szerződik kifejezést /ld. áll a/, ehhez hasonló a viadalt kezd, s a folyó cselekvésre utal a viadalt tart /vkivel/, ld:

El bamlac terekec az Talyanokat

Harom szazan velöc kezdenec viadalt

Igen viteszködnec ölenec soc pogant /M3v. vö.Ilr.;

ld. alább bámol is/

Sokhelen vitezöc köfalon be hagnac

Belöl terekekkel nagy viadalt tartnac /Flv. vö.N2r./

2.3.2. ostrom, várívás

OSTROM:

A ném. sturm ~ storm korai átvétele, a magyar szó a mássalhangzó-torlódás feloldásával, hangátvetéssel alakult /TESz./. Jelentése is megfelel a német szóénak: 'támadás/roham, kézitusa', s forrásainkban egészen pontosan a várívásnak a megszállást ill. tüzérségi előkészítést követő harci mozzanatát jelöli, azaz a vár megrohamozását, az elfoglalásra irányuló közelharcot. A 16. századi jelentés tehát szűkebb a mainál, csak később /kb. a 18. századtól/ kezdik a szót a

várívás öszefoglaló neveként használni /vö. TESz., ÉKsz./.

A költő Tinódi így jeleníti meg az egri "szállás" 19. napján kezdett első ostromot:

Az török eiel gyul^{te}c az szancsba /u=ü; sz=s!/
Közel valo arko^c velöc mind rakua.

Lön io reggel haynalban syualkoda^s
Nagy soc felöl oly nagy alla kyal^{ta}s
Elöször palata^c felöl indula^s
Huszon het szaz loual ostromnac rohanas.

Az tereke^c az töre/s/re fel maznac
De az ostromual semmit haznalána^c /Q3v.; "szaz loual"=
zászlóval! vö. Summa X3v./

Az ostromlók, mint látjuk, az előzőleg ágyúval lerombolt falrészeken, a "töréseken" igyekeznek bejutni a várba. Tinódi az Egri históriában első, második és harmad ostromról beszél, /ld. S3r./, azaz a török egyes rohamairól. A derék ostrom a legfőbb, legerősebb roham /vö. derék-sereg l.l.4./, a vég-ostrom pedig az utolsó:

Derec ostromnac tereke^c allanac
Nagy söngesuel ök Allat kialtanac /T2r. vö. Ylr./
Basa kessite népit veg ostromnac
A vagy meg vészic vagy mind ot el hulnac. /K3r./

Az ostromhoz kapcsolódó kifejezések ezek: ostromhoz /-nak készül/készít, ostromnak áll, megy v. indul /ld. Ylr./, ostromnak rohan/ás/, ostromot tétet /ld. L4r./, ostromról eláll /uo.v./. Néhányukra fentebb már láttunk példát, most még egyet idézünk:

Tereköc Magyaroc ostromnac menéne^c
Nagy rettenetösön szent Cellérd hegyéne^c /A2r. vö. Clr./

ostromol:

Az igei származék is gyakori Tinódinál, jelentése: 'várat /közelharcban/ megrohamoz', s mint látni fogjuk a rohan rokon értelmű szava. Tárgyi és -ra/re ragozó határozói bővítményekkel szerepel:

Biel nappal szüntelen rohananac
Az kapura bastyara ostromlanac. /S2r. vö.R4r./

vö. Erössen rontac varat es az bastiat.

Eszt az terekec ostromlani kezdéc /K2r. vö.A2r./

A BudBL-ben az ostrom szót csak két származék képviseli,
magyar főkapitányok levelében/!/:

...koppany es pechy beg chak mostanaban Hidweg alat
wolthak es azt meg ustromlottak. /468./

vö. ,ostromlassal, tőszell és karddal rea menthek, /ti.
magyar "kastélyokra", falukra, 444./

kiostromol:

Ezt az igekötős alak a várvédők meglepetésszerű ellen-
támadását, "kiütését" jelöli. Ld. a törökök árkot ásnak,
"tárgyat"építenek:

Belől olij hamar raíoc asanac

Azt elrontac mert őc ki ostromlanak. /X4r. vö.R3v./

ROHAN:

Amint azt NYÍRI Antal kimutatta /A rohanó fák, Népr. és
Nytud.1:76-81./ a szó hangutánzó eredetű, és eredetileg na-
gyobb tömegű terhek zuhanó, robogó hangját érzékeltethette
/vö.R.'zajong, zúgolódik, háborog'/ember,tömeg/ jelentése
kódexeinkben/. Érintkezési névátvitellel jelölhette azon-
ban az ilyen zajokat létrehozó ill. azoktól kísért mozgási
cselekvéseket is, ld.,lerohan a ház 'nagy robajjal összedől,
leomlik', a tömeg rohan 'dobogva, robajjal fut'.

Ez utóbbiból alakulhatott ki a 16. századi vitézi élet
nyelvében a szó sajátos hadi jelentése, a nagy robajjal já-
ró mozgás és a fegyveres támadás, roham érintkezése alapján.
Alábbi példáinkban tehát így értelmezhetjük: 'haddal ráront
vkire/vmire, hirtelen megtámad, megrohamoz vkit/vmit'. E je-
lentéstartalmával az ostromol szinonimája a szó /főként Ti-
nódinál ld. fenti példáink/, szemantikailag összefügg azon-
ban /csak épp nagyobb intenzitást jelölve/ a szintén mozgást
jelentő igékből névátvitellel alakult támad vkire /ld.BudBL./,



indul, száll, /reá/megy v. jön /vkire/vmire/ szavakkal
/vö.2.2.3./ ill. egészen közelről a száguld igével /ld.alább/.

A rohan a fentiekhez hasonlóan szintén -ra/re ragos határozói bővítményekkel áll, pl:

Elös/z/ör oo kapu bastyaiara

Nagy soc Zazloual rohananak ra /TIN.Ylr./

Az Bolki tornyara es ostromlanac

Nyolcz zazloual vgyan akkor rohananac /Tlv./

vö. Leg ottan ostromnac öc meg indulanac

...

Az var Kapuiara öc hamar rohananac /N2r./

Az imént megállapítottuk, hogy az ostromol a várívás jellegzetes kifejezése, s annak végső szakaszára, a vár megrohamozására vonatkozik. Ehhez képest a rohan jelentésének tartalma általánosabb, minthogy a szóban forgó katonai műveletet egy ismertetőjegyével, a zajos tódulással, sebes iramlással jellemzi. Ilyen módon a szó egyaránt vonatkozhat a várostromra és a mezei ütközetekben való rohamozásra. Lásunk most ez utóbbi használatára egy példát:

Az io Varkuch Tamas Varadfelöl iuta

Chyanad fele ala Raczokra rohana

Ki lön az Raczoknac igen nagy romlasokra /TIN.B4v./

A rohanás katonailag nyílt harcot, teljes erővel való támadást jelent, szemben a cselvetéses hadi taktikákkal; ld.Nyári L. így magyaráz lesbe állított népének:

Mert ez had igen nagy en keuesen vagyoc

Ha vak merő keppen reaioc rohanoc

Sokan ot el veszünk ot en nagy kart valloc. /n3v./

A BúdBL-ben szintén általánosabb 'ráront, megrohamoz' értelemben használatos a szó:

...az körniwl valo wegekbwl özue giwleköstenek, es Zent miklosra akartanak rohanny, hogy azzalis vgi cieleköggienek mint egi kryua kastellial; /ti.hogy

"megvegyék" 93. vö.86./

/a török hadak/ oda sem möntenek volna, ha az tiey-
tök az my kegielmes feiedelmwnk jözagara nem rohan-
tanak volna, /87./

Ismeg az palotai Benge Petör, zazad magauul az Simon
tornai retekön valo törökökre rohant, sok louakat
el ragaduan, /168. ld.még sok helyen!/

rohanás:

A BudBL-ben többször előfordul ez a főnévi származék is
'megtámadás, rohamozás' jelentésben, pl:

,meg gondolhatiatok hogi effele rohanasbol semmy jo
nem köuetközik, /94./

fejezi be iménti szemrehányásait Musztafa basa.

Tinódinál ismét találunk igekötős alakokat is:

berohan: ld:

Derec nagy kapuiat varasnac fel nijtác

Az öt ezör haiduc mind be rohanánac /Hlv./

kirohan:

A kiostromol-hoz hasonlóan a várvédők gyors támadó akci-
óinak igei jelölője, pl: /Egerben/

Ot az varbol hamar ki rohananac

Sanczbol saak porokat sokat hozanac /T3v./

Ld. még felrohan /pl.bástyára, Q4r.;Tlr./.

A rohan-nak ezt a 16. század vitézi nyelvében kiformáló-
dott jelentését ma a nyelvújítók által megalkotott roham
ill. ennek rohamoz származéka képviseli, többé-kevésbé el-
szigetelődve az eredeti szótól.

ELBÁMOL:

Tinódinál kerül elő /pontosan négyszer/ ez a ma már ki-
halt szó, mindannyiszor elbeszélő múlt alakban, a relatív
bánl-tővel. A TESz. semmit sem mond róla, sem önálló cím-
szóként, sem származékszóként nem találjuk. A NySz. ellenben

felvesz egy [BÁMOL] igét, s ennek ténylegesen kimutatható be és el igekötős alakjára hoz is példákat, jelentésüket pedig így határozza meg /ld. el-bámol a./: [operio, circumdo, obruo; bedecken, überströmen]. A Cronica-beli adatok elemzésével mi is hasonló eredményre jutunk /azok egyébként a NySz. példái között is szerepelnek/: Tinódi olyan esetekben használja a szót, amikor a túlerőben lévő ellenség meglepetésszerűen, feltartóztatathatatlanul támad; az elbámol jelentése tehát: 'előzőnl, tömegesen megszáll, körülfog' ld:

Szükség hoza Huszaroc meg futamanac
Talyanoc egy mesdeckebe szorulanac.
El bamlac terekec az Talyanokat
Harom szazan velöc kezdenec viadalt /M3v./

Iménti példánk a hajdúk váratlan szegedi betöréséről /ld. berohan a./ így folytatódik:

Az öt ezör haiduc mind be rohananac
Nagy sivalkodással varast mind el bamlac
Szantalan Tereket hainalban le vagánac, /Hlv./

Nyári Lőrincet, aki a szolnoki ostromban "vitéz módra megállotta" a vár kapuját: "Soc terec el bamla ö foglia akada" /N2r./.

Kérdés ezek után, hogy milyen a szó alaki felépítése és milyen szavakkal tart rokonságot. Erre nézve semmi bizonyosat nem tudunk: SIMONYI Zs. a be-, elbomol /pl. füst, tűz/ alakváltozatának tartja /Nyr.4:367-8./, ezt azonban az EtSz. helytelennek minősíti /I.266./, s a szót ismeretlen eredetűnek mondja, zárójelben közölve a bán 'betakar' igével való összefüggés lehetőségét. A kérdés megválaszolása tehát további kutatást, bizonyítást igényel; annyit mégis megkockáztatunk itt, hogy hangzásáról és Tinódinál tapasztalható stílusértékéről ítélve a szó tövében hangutánzó-hangfestő elemet kell keresnünk, s hogy a szóvégi -l lehet ugyanaz az elhomályosult műveltető /ill. az igét tranzitív-vá tévő/ képző, ami az emel, aszal, nevel szavakban /vö. BARTHA: Szóképz. 41./ is megvan.

2.3.3. portyázás, "csata"

Az e témakörbe tartozó kifejezések a 16. századi végvári harcok talán legjellemzőbb formáját, a rajtaütésen alapuló mezei csatározást írják le, amihez forrásaink páratlanul gazdag példaanyagot szolgáltatnak.

CSATA:

Korábban már szóltunk róla mint 'portyázó katonai osztag, csapat' jelentésű szóról /ld.1.1.1./, mely a hódoltság korában, szlávból kölcsönzött hadi műszóként került nyelvünkbe. Van azonban egy másik jelentése is a szónak a 16. században, mégpedig: 'zsákmányszerző vállalkozás, portya, /a vállalkozással járó/ szórványos harc' /vö.TESz./. Ez nyilvánvalóan az előbbiből fejlődött névátvitellel, aminek valószínűségét növeli az a tény, hogy a katonai nyelv másik kulcsszava, a had ezzel teljesen párhuzamos jelentésfejlődést mutat /vö.TESz./.

KNIEZSA szerint az új jelentés a csatáz igei származékból elvonás útján keletkezett /SzlJsz.122./, HADROVICS viszont fölöslegesnek tartja ezt a feltevést, minthogy a jelentéseltolódás magukban a csatára küld, megy, csatáról jön típusú szókapcsolatokban is könnyedén végbemehetett /Nyttud-Ért.50:20-1./. Magam HADROVICS véleményét osztom, adataim között ui. több olyan csatá-val alkotott kifejezés van /főleg Tinóditól/, melybe a szó mindkét jelentése beleértendő, tehát olyan mondattípusokat szemléltetnek, ahol az új jelentés keletkezhetett. Néhány példa:

Egrij Hadnagyoc hamar valasztanac
Vitez fekete Istuannal bochyatanac
Chyatara io legenyöket adanac

Alij Basa vtan kije ballaganac. /TIN.T4v./

Igy értelmezhetjük: a törökök után induló csapatba jó legényeket választottak Fekete István mellé, -- és így is: a törökön való rajtaütéshez, a harcra választottak jó legényeket.

Chyatat kere Varkuchtul egy szolgália
Ruszon egyed magauul el indula /o3r./

Itt is kérhetett egy csapatot maga mellé Oláh Ágoston /ti. a "szolga"/, de kérhetett urától portyát, portyázásra való engedélyt is; a vitézeket ui. vagy a várkapitány /hadnagyuk/ küldte csatára, vagy saját maguk határozták el, s akkor a kapitány jóváhagyása kellett hozzá. Egyébként a saját szakállukra csatázó, többnyire zsoldjukat vesztett "dúló-fosztó" katonák neve uratlan /vö. BudBL. 50., 182./, ezeket kíméletlenül üldözték a törökök, minthogy értük senkit sem lehetett felelősségre vonni, s váltságdíjra sem számíthattak értük.

Ugyanezen a lapon /o3r./ szó esik még egy csata-kérés-ről /ismét Oláh Ágoston akar "kimenni" a török agák felvonulásának hírére/, ekkor így fogalmaz Tinódi:

Az io Olah Agoston eszt hogy halla

Zondabol keredzec ha mit kaphatna

Tizen egy loual vtanno/c/ ballaga /uo.de vö. Elr. is/

Kettős értékűnek fogható fel a HADROVICS által is idézett csatára /ki/megy szókapcsolat pl. itt:

Sebesi hősec ki mentec chatara

Egy falka tereket hanyánac szablyara. /K2r./

Ugyanezt a kifejezést a BudBL-ben is megtaláljuk /egy terjedelmes panaszlista 27. pontjában/:

Ismeg az saruariak vivariak zazan ciatara möntenek uolt kik, meg verettenek, /169./

Ezekben a példákban talán már 'harc'-ot jelent a csata /ld. a leírásban rögtön az összeecsapás eredménye következik/, elvileg azonban magukban hordják az említett kétértelműséget.

Végül is úgy tűnik, hogy a 'harc' jelentés kialakulásában fontos szerep jutott a -ra/re ragos szószerkezeteknek, ezekben ui. az igei cselekvés cél- ill. iránymozzanata fejeződik ki; márpedig az ilyen "kimenésnek, adásnak, küldésnek" végső, lényegi célja: a portya a harc.

Ezek után lássunk néhány példát, ahol a szó világosan 'portya, harc' jelentésében szerepel. Tinódinál és a BudBL-ben ez az általános:

Egy keueset szolloc Magyar orszagrol
Insegeröl szerenchatlan voltarol
Vegbeliekne/c/ gyakor chyataiokrol
Terekeckel soc tusakodasokrol. /olv./

Itt a gyakor csata és a sok tusakodás gondolati párhuzama van segítségünkre az értelmezésben, máshol az ellenfelet megnevező -val/vel ragos határozó, ld: "Egy nehan chyataia volt terekökel" /ti. Szalkai Balásznak, S4r./

A budai basák leveleiben gyakoriak az ilyen panaszok:

de az komaromiaknak tatayaknak cyatayok sem eyel sem nappal meg nem szwnik; /BudBL.70. vö.73.,291./

De hasonlókat olvasunk a magyar kapitányok leveleiben is, pl. Dobó Ferencében /1587./, aki a nagy török "hadak", "rablások" felsorolása után még megjegyzi:

ezen kiweöl az sok aprolek chiata soha te wdeödben meg nem zwnit. /408. vö.350./

E szembeállításból az is kiderül, hogy a csata speciálisan a kisebb horderejű, alkalmibb jellegű összecsapás, harc jelölője a 16. században, s élesen különbözik a had, hadakozás, harc néven nevezett nagyobb katonai akcióktól. Maga a csata -- KERTÉSZ Manó elemzése szerint /Csata, portya, Nyr. 66:64-7./ -- csak később, kb. a 18. században vált a mai értelemben vett 'nagyobb ütközet, Schlacht' nevévé, mégpedig a hadászat átalakulásával összefüggésben, s ekkortájt váltotta fel eredeti jelentésében a csatá-t a /feltehetően ném. eredetű/ máig élő portya.

A már említetteken kívül egyéb kifejezésekben is előke-rül a csata: a csatára megy mellett megvan a csatára jár, ld: "azak pedig chiotara nem yartanak" /BudBL.179. - az o lehet egyszerű íráshiba, ui. másolatról van szó! vö.176./, Tinódinál a csatára indul /pl.Losonczy a vitézeivel, I2v./; találunk csatára küld szókapcsolatot, pl. az egri kapitány

"egi fő legent az lonal többel fölkezt es ciatara
kWld" /BudBL.191. v8.189. ld.még:496./; mindkét forrásban
szerepel a csatát űz pl. "jnnet senki varatok ala nem
zaguld, ciatat nem Wz" /BudBL.171. v8.TIN.H4r., nlv./
ill. Tinódinál a csatát keres /ld.Elr./ és a csatát talál
/n3r./.

csatáz:

A -z igeképzős, ekkor még iktelen származék jelentése
a főnévi 'harc'-nak felel meg, tehát: 'portyázik, zsákmány-
szerző kisebb harcokat vív'. Korán elterjedhetett, mert
mindkét forrásunkban sok példát találunk rá:

Az vegekben lam io vitezöc voltac
Kic az Terekeckel gyakran chyatasztac
Gyakor helyen veröket öc hullatac /TIN.o2v./

Érezzük Tinódi szavain, hogy a végvári élet morálja
szerint dicsőségnek, hősiességnek számított a csatázás,
nemcsak zsákmányt, hanem jó "hírt nevet", vitézi rangot
is lehetett nyerni vele. Nemhiába szentelt egy egész ének
a krónikás a "VARKVCH TAMAS IDEIEBE LÖT chyatac ..." -nak
/ld.címbe, olv./, s az ének végi didaktikus "megfeddés"
ellenére is a csatázó vitézeké, a bátor és gondos kapitányé
a költő minden szimpátiája.

A budai basák természetesen nem nyilatkoznak ilyen elis-
merően a csatázás-ról /legfeljebb maguk között -- a saját
bégjeik sikeres csatáiról!/:

... vegh hazakbol louagok gialogok, az hatalmas
ciaszar, tartomaniaban varak ala zaguldnak, cyataznak
vtakat allanak, lesöket hannah, /BudBL.165./

hogi mastan vionnan az zigeti bek Kömar fele ciatazot
volna valaki adta ndk; vgi eleyben, de nem jgazan
mondotta, /106. v8.231./

Műveltető képzős alakban bukkan fel az ige egy magyar
kapitány levelében:

ngod paranczolyon, az nogradj begynek, hogy jllen
forman ne chyataztasson jde fel my felenk, /47.vö.
380./

csatázás:

E főnévi származék is sokszor előkerül a BudBL-ben,
általában az "ellenkező dolgok" terjedelmes listájában:

az ti kapitanitok akaratiokból eyel nappal valo
ciatazasnak, les haniasoknak ... /stb./ myndön
ellenközö dolgoknak semmi szwneti nincien; /199.
ld.még:32.,41.,132./

Az igenévi csatázó, mint a csatára járó vitézek neve,
meglehetősen pejoratív töltést kap a basák leveleiben,
ld. "jmez aproyek czatazokrul lopokrul szonk ninczen"
/BudBL.492./; "Az pözpöremy Fekete Mate fű ciatazo" /168./

SZÁGULD:

Egy szinte egyedülálló képzésmóddal alakult származék-
szó, melynek szág- töve ősi, ugor kori örökség. Úgy lát-
szik, a szó eredetileg is a gyors mozgást, helyváltozta-
tást és ezen belül is a lovon való vágatást fejezte ki,
ilyen módon a száguld talán az ugorkori lovaskultúra nyelv-
vi emlékei közé tartozik /TESz./.

Hogy a végvári életben milyen fontos és megbecsült jó-
szág volt a ló, nem kell bizonygatnunk. Elég ha arra uta-
lunk, hogy a gyors és váratlan hadműveleteket csak lovon
lehetett végrehajtani, mégpedig jó lovon, mert nem kis
részben ettől függött a rajtaütés vagy a menekülés sikere.
Nemcsak jó lovasok voltak a végvári vitézek, huszárok, ha-
nem a lovakat is jól ismerték, tulajdonságaik alapján kü-
lön nevet is adtak az egyes lófajtáknak /ld.erre: TAKÁTS S.:
ló, kocsi és hőkös, in Műv.tört. tanulm. 221./. Így volt
fő-ló, azaz gyorsan iramló, harcias paripa, amilyenén a
katonáskodó főurak ültek /vö. MÉSZÖLY: Ómszöv. 68./, s ami
minden vitéznek is álma volt; megkülönböztettek futó, ugró
lovat, lépő-ló volt a neve a nyugodtabb, öregeknek való

paripának, amint az Ferhát basa leveléből is kiderül:
"myuel hogj jmmar az iffyusagbol kj keöltwnk nekwnk csak
lepeő lu kel" /BudBL.488./. Tinódi is megemlékezik arról,
hogy a Losonczival csatára induló vitézek "sokan fő lora
ülenec" /Klv./. Igen jó hírben álltak a kissé vad, de re-
mekül száguldó török lovak, a vitézek igyekeztek is minél
többet zsákmányolni portyáik alkalmával. Erre a legjobb
alkalom az volt, amikor a lovak a fűvön voltak /vagyis
legeltek/, ilyenkor csak az --egyébként nagyszámu-- "őri-
zőket" kellett kijátszani vagy legyőzni. Sok török levél
tudósít ilyen csatákról, pl: Dobó F. emberei Vác mellett/!/ "az fűreől hatuan louat es kett tereokett el wittek, tizen
ketteot benne le uagtak" /BudBL.346./; Tinódi is megemlí-
ti, milyen örömet szerzett Török Jánosnak Feru aga fő-lova,
melyet vitézei zsákmányoltak /ld.23v./. Ilyen lovakat kér-
tek váltságdíjként is egy-egy előkelő fogoly törököért, s
ha nem felelt meg, vissza is küldték, amint azt Braun Eras-
mus tette, ilyen szavakkal: nem "sánta" és "gonosz", hanem
"feo embereknek es herczegeknék walo lowakath warunk, az
mynth az kezesek lewele tarttya" /341. vö.337./.

Visszatérve a száguld szóhoz, nem véletlen tehát, hogy
a lovon való vágtazás igéjének sajátos hadi jelentésválto-
zata fejlődött a hódoltság korában; forrásainkban ui. ilyen
értelemben használatos: ' / nagy területen/ szertejár, kó-
szál, lovon vágtaza támadó céllal megközelít vmit; lovon
megrohamoz /ellenséget, várat/. A száguld jelentésének tar-
talma tehát hasonló a rohan-éhoz, közös lényegi elemük a
támadó célú gyors mozgás, mely a szavak általánosabb köz-
nyelvi jelentésével függ össze; a száguld jelentésköre azon-
ban szűkebb: csak /ill. elsősorban/ a lovon való mozgást
jelöli. Éppen ezért, bár szinonimnak tekinthető a rohan-nal,
semmiképp nem rokon értelmű az ugyancsak szűkebb jelentés-
körű ostromol szóval, ellenben szintén belefér jelentése a
megy, jön /vkire/vmire/ tágabb jelentéskörébe.

Hadi szempontból pedig abban különbözött a száguldás a
rohanástól, hogy az utóbbi egyértelműbb, céltudatosabb és

előkészítettebb katonai akciót jelölt, az előbbi viszont rugalmas és taktikus hadművelet: lehet egyszerű felderítés, terepszemle, lehet ugyanakkor provokáció, az ellenség szándékának, erejének kipróbálása, lehet váratlan roham egy vár ellen vagy mezei rajtaütés a gyanútlan ellenségen. Látjuk tehát, hogy a szó jelölte cselekvés szorosan összefügg a csatá-nak nevezett harcformával /ezért is tárgyaljuk itt/.

Annyi bizonyos, hogy egy mezőn száguldó csapat mindig bajt, veszélyt jelentett az ellenfél számára; nem lehetett tudni, mi következik belőle, így aztán minden eshetőségre felkészültek. Az éppen kint munkálkodók berohantak a várba, bezárták a kapukat, felhúzták az "emelcsőt" /ha nem voltak elég gyorsak, egyenesen a várba rohantak a portyázók!/, s "hír-álgyút" lőttek, hogy a szomszédos várakat /és a kint járókat/ értesítsék. Egy ilyen esetet ír le Tinódi az "egri csaták" között:

Az velibec Agakkal mulattaban
Kin az mezőn iar vala nyulassasban /ss=sz!/
Az hőseket lata nagy szaguldasban
Folni bochyata io louat vtaban.
Be nem szalathata az vaar kapujan
Torkig altal gazlanac az arokian
Hősec bankodanac ez vac szerenchyan
Löuenec iargalanac hatuan alyan. /plr./

Tehát Hatvan alatt történt mindez, ld. korábban is: "Hatuan ala szaguldni bochyatanac" /uo./, s ezúttal nem jártak sikerrel. Elkalandoztak azonban az egriek Kalocsa felé /meg is "holdoltatták" a várost, ld. TIN. uo./ sőt Szeged alá is!

Hogy a budai basák mennyit írnak a magyarok száguldásai-ról, az már az eddigiekből is kiderült. Legtöbbször ala névutós határozóval áll a szó:

Touabba ennek eleötteis talaltuk megh feölsegeödet
leuelwnk altal, miuel az uegbeli uitezeök gyakorla-

tossaggal szoktak az hatalmas czaszar uegei ala
szaguldani es az frigy ellen iarni, /366./

Mindezt pedig provokatív céllal és ravaszul teszik, ld:

/Zrinyi Gy./ Sziget ala Babolcya, Börzönce, Segeösd
ala zaguld nagy haddal; lesecket hanni; De hogi az
mieynk ezökbén vezik cialardsagokat, ki nem mönnek
vtannok, igi oltalmazsak magokat. /69. vö.271./

Vö. még:"... az kapujara zaguldottanak es Kekköt meg akar-
tak vönny," /194./

mégszaguld:

Az igekötös alakhoz, sok más igéhez hasonlóan, itt is
tárgyas használat tartozik; a jelentése hasonló: '/várat/
lovon hirtelen megközelít, körüljárva felderít', ld:

jm minaponnis Sambek ala zaguldottanak,..., az valia-
kat meg azonkeppen Gesztös alliath egi nap háromszor
zaguldottak meg; /BudBL.150. ld.még:27.,210./

Igen sűrűn előfordul a száguldás származék is /ld.TIN.
plr. fent, valamint sok korábbi BudBL-idézet/; ide tartozik
alakilag a főnevesült száguldó, melyről külön szóltunk már
/ld.1.1.4./.

Feltűnő azonban, hogy a BudBL-beli kiterjedt használattal
szemben Tinódinál igen ritkán kerül elő a száguld /ld. még
alább, n4v./. Ugyanezt a cselekvésfogalmat jelöli viszont
egy másik ige, a

jargal.

Alakját tekintve ez valószínűleg a jár gyakorító képzős
származéka /TESz. vö.MÉSZÖLY: ÓMSzöv.214-5./, eredeti jelen-
tése pedig 'ide-oda, fel-alá járkál' volt, melyből könnyen
érthető névátvitel útján fejlődött a lovaglásra utaló je-
lentésváltozat: 'lovagol, lovon sebesen /fel-alá/ vágat'
/vö. mai nyargal/. Tinódinál, mint a fenti hosszabb idézet-
ből is láttuk, a száguld szinonimája. A Károly császár mel-
lett harcoló magyar huszárokról olvassuk:

Nemetöckel hamar szömbe allanac

Az magyaroc ot iargalni fogánac.
Tartozast ökleletben nem tartanac
Maga raioe puskat algyut sütenec /blr./

Később, amikor a győztes huszárok "módjok szerént" be mutatják magukat a császárnak, így ír Tinódi:

Az vitezöc sz/e/pön rendbe allanac.
Siualkoduan öc ot meg futamánac
iargalanac meg helyökre allanac /b2r-v./

Máshol "io louan iargal forog" a várból kikelt Losonczi /E2v./; "vigan nagy szepen iargalanac a réten a bajvívásra érkező "urfiak" /p4r./; iargalnak a csatatéren a lovasukat vesztett "nagy szép festett lovak" /H3v./; Erdély megtámadásakor pedig "Terec Olah iargal szabadon az országba" /M4v./.

Megvan a iargálás fn. is /vö. száguldás/, pl. az Erdélyt megütő Ojtozon "száguldóba" bocsátott vitézei "Harom szec alliaba iarnac nagy iargalasual" /uo. vö. a3v./.

Felbukkan a BudBL-ben is a szó, az affrikálódott nyargal alakváltozatban, ld. ha a törökök az "ellenközö latrok" nyomába erednek, "azonnal az az hyre, hogi haddal nyargalnak varak alath" /55./.

Végül is adatainkat vizsgálva úgy tűnik, hogy a iargal jelentésének tartalma valamivel általánosabb a száguld-énál, jobbra hiányzik belőle az ellenséges fellépés, támadás, rohamozás sajátos hadi mozzanata, mely a száguld jelentéséhez /elsősorban a BudBL-ben/ tapad. Igaz, ennek együttes kifejezésére van külön szava Tinódinak: egyrészt az összefoglaló értelmű rohan, másrészt a szűkebb öklel.

Megemlítjük még, hogy a iargal ill. száguld mellett gyakran szerepel Tinódinál a lovat folyani bocsát kifejezés, amely /a 'curro' jelentésű foly igével/ a nyargalás megkezdésére, a ló szabadjára engedésére utal /akár a szájára bocsát kifejezés, vö. MÉSZÖLY i.h./. Ilyenkor a vágtahoz szokott harci mén nekiiramodik, "megfutamik", s rohamra viszi - vagy meneküléshez segíti -- lovasát.

Fentebb már láttuk egy Tinódi-idézetben /plr., száguld a./,

most nézzük, hogyan készíti rohamhoz népét Nyári Ferenc:

Az ő szep szauauual nepijt batorita
Hamar mindenekuel Iesust kialtata
Az ő io louokat folni bochyattata.
Szaguldua az vizön őc által zörgenec
Nagy vac merő keppen rayoc öklelenec /n4v.; menekü-
lés leírásában ld. m4r./

Ut:

A TESz, szerint bizonytalan eredetű szó, talán ősi örök-
ség a finnugor korból. Eredeti jelentése a magyarban 'csa-
pást mér vkire/vmire, ver' lehetett, mely napjainkban is a
szó első jelentéseként él. Ebből számos jelentésváltozat
fejlődött a nyelvtörténet folyamán, köztük a hadi életre
utaló. Noha erről a TESz. nem ad számot, a 16. században -
forrásaink valamint a NySz. /ld. Vkire út/ tanúsága sze-
rint -- volt egy szűkebb, határozottan katonai jelentése a
szónak: 'hirtelen, erőteljesen rátámad, nekiment; benyomul
vhová'. Ez pedig nyilván a fenti eredeti jelentésből ala-
kult ki, s könnyen érthető a névátvitel alapja is: egy-egy
eredményes támadással, rohammal konkrétan és elvont értele-
mben csapást mér a had az ellenségre.

A szó, mint a meghatározásból is kiderül, a rohan, ostromol ill. öklel /távolabbról a megy, jön, indul, támad
vkire/vmire/ szavakkal függ össze szemantikailag, vagyis
ezekben fejeződnek ki a szó "mezőösszefüggései" /vö. KÁROLY
S. i.m. 60-2./. E mezőrendszerben pedig az jelöli ki az út
sajátos helyét, hogy jelentése a támadásra, harcra a csapás-
méréssel, szétveréssel, némiképp már az eredmény felől utal,
s hogy kifejezi a cselekvés erőteljes és meglepetésszerű
voltát /ld. ma is rajtaút vkin/. Ilyen módon a csata egy
konkrét akcióját, a száguldásnak pedig tényleges katonai
célját ill. folytatását képviseli a szó, ezért is tárgyal-
juk itt.

Mint a támadás, rohamozás többi szava az út is -ra/re
ragos bővítményekkel szerepel a leggyakrabban:

Ot el vegre Pestből vtat kerenece
Muzin aga barat aga ki iöuenec
Ket szaz loual heuesre hogy ütnenec /TIN.04v./

de vö. Derec taborral össenec Erdelbe /I4v./

Tinódi, mint látjuk, nyíltabb magánhangzós alakban is használja a szót. A BudBL-beli adatokból pedig kiderül, hogy nemcsak várra lehetett vonatkoztatni az igét:

... mynden akaratyok ez wolt hogy Koppanra wssenek
es megegessek /ti. végvári urak, 16./

vö. oli gonosz szaiandekokban /!/ vadnak hogi az hathal-
mas chaszar wegbely palankiaira wssenek es meg
egessek. /403./

Mykoron Tur neuę varasban meg szalotak volna /ti. a
törökök/ az aegry kapitan akarattiabol vgian ottan
kpszel leseluen eöket reayok wtötenek /35. úgy:31.
vö.401-2./

Lehetett még ütni falura /ld.210./, tartományra /ld.
"az eö feölsege tharthomaniara wthny" /391. vö."az mj htls
feyedelmwnknek bjrtokaban wtnj" 485./, "sokadalomra" /azaz:
országos vásárra, ld.64./, "az fweön valo louakra" /388./.

A rohan és üt szinonímiájára vet fényt két egymást köve-
tő és hasonló támadás leírása: 1580. január 15-én a végbe-
li magyarok lovaggal-gyaloggal "Dorok neuö falura wtötenek"
/és barmokat, ménest, foglyokat zsákmányoltak/; a következő
bekezdésben: február 16-án ugyanezek "ezörnel teöb louaggal,
es het szaz gialog puskassal, vionnan ezön Dorog falura ro-
hantanak" /az eredmény: égetés, öldöklés, zsákmány; BudBL.210.

E mellé az idézet mellé: "maszor jsmeg az palankra wtnek"
/167./ pedig hasonló meggondolásból ez kívánczik: "az
aegryek Hatuan kapuyara öklelttenek" /39./

Több igekötős alakban is szerepel az üt, ld:

kiüt:

A kiszáll, kirohan, kiostromol igékhez hasonlóan a várvé-
dők kifelé irányuló harci cselekményét jelöli, jelentése:

'a várat gyorsan elhagyva rohamoz, kiront a várból':

Vitezőkben az varbol ki ütenec

... /nevek felsorolása/

Szepe harczolanac az poganokual. /TIN.Qlv. vö.Klv./

vö. Dernis Bec vala io szerrel iönnec

Raioc Egörböl el ki ütenec

Az terekökben ök meg ölénc /X2r. vö.X2r.ésP4v./

Jól mutatja a szó értékét a fn-i származék is:

Halyatoc már Ali Basa bölchességét

Budabol hadaual gyakran ki ütését /L3r./

beüt:

Ez az igealak a fentivel ellentétes módon az ellenséges országba, tartományba, területrészeire való benyomulásra utal:

De ez idő közben im az Molduayac

Brasso felől be ütenec ök ra/b/lanac /C3r. kétszer!/
vö. /Moldva, Havaselföld táborban van/

Kik mind be Erdelben akarnanac ö/t/nüe. /C2v./

Halmazott igekötővel: "El be üte az citozon hamarsagual"
/ti.Erdélybe, M4v./. Egy adatunk a BudBL-ből is van rá:

"ket zaznal többen, az falura be wtnek ..." /171./

mögüt:

Ismét tárgyas igeként használatos, s jelentése --szintén a meg-ben foglalt jelentéspulzus révén-- a cselekvés eredményességének, tehát az elfoglalásnak, szétverésnek ill. kártételnek a mozzanatát is tartalmazza, mint példáinkban megfigyelhetjük:

Ütéc meg az varast terekec hertelen

Ot az ben valokat le vagac szertelen

Az Iffiját el rablac küldec ala vizen /TIN.H4r.vö.C3r./

de mikor Koppant megh Wteöttek vala, akkor megh nem bñntetteteök Nadasditt, hanem io szep szeomuel latta-tok ... /BudBL.389./

vö. Potur Hazon bek az chazartol ot bekert kert melleye
hog az magyarok taborat meg vthy es Eger varath meg
egethy /21./

Ugyancsak lehetett megütni még tartományt /ld.502./
111. "sokadalmat" /168./.

A BudBL-ben megtaláljuk az ütés /ld. "egj mas tartoma-
nyanak wtese"; 492./ és a megütés /ld. "faluknak megh
eWtesj ne legjenek"; uo./ származékokat is. Tinódinál pe-
dig a fosztóképzős alak bukkan fel: a törökök "Ha mind el
vesznec es ütetlen nem hadnac" /ti. bennünket, Szeged "vá-
rasának" elfoglalásáért, feldúlásáért; H2v./- inti a hajdú-
kat Horváth Ferenc.

Ütközik:

Ebben a visszaható képzős származékban a kölcsönös cse-
lekvés fejeződik ki, így a szó a mezei csaták nyílt harcai-
ra, összeecsapásaira vonatkozik. Jelentése: 'harcba bocsát-
kozik, fegyveresen összeecsap vkivel'. Tinóditól származó
adataink szerint /vö. NySz. is/ az ellenségre utaló -val/vel
ragos határozó tartozik hozzá:

Nagy szep nepel Vas Benedöc gyüitezec
Harmadnap elől iaroual ütküzéc
Vitez modra ot velec igyeküzéc /23r./

Máskor egy ötödfélszáz főnyi török csapat ellen indulnak
az egriek:

Igen mennec Apchi mezöre iutanac
Terekeckel ot szömben talalanac
Ütközenec ot erőssen viuanac
Terekekben ot sokan el hullanac. /o4r./

Előfordul szemben-ütközik alakban is a szó, ahol az ige-
kötészerű szemben a cselekvés irányára, módjára utal, ld:
miután "szömben allanac" a hajdúk a törökökkel, "Szömben
Ütközenec igen viuanac" /o4v./

A BudBL-ben mindössze az ütközet származékot találtuk a
kötet legelején, s rajta bajviadalt, páros ütközetet ért a
levélíró:

ez el múlt napokban menttem vala en mind nag' sok bekekkel es vrakkal fel kezwlwen oda Koppamban, otth igen varalak az itközettre tyzed napigh, /3. 1555-ből/

Lejjebb pedig így sürgeti ellenfelét: "... nekem valaszt tegy ..., hogy twggiam meg hol akarod az wywast ..., mert en kez vagiok rea mindenkort" /uo./.

A BudBL-ben az ütközik helyett gyakran a --vele szemantikailag összefüggő, ti. a megelőző mozzanatot, a szembe kerülést jelölő-- talál /vkire/ ill. egybe/n/-talál v. -találkozik /vkivel; ld.pl. 232., 264.; 151., 190., 237./ ige szerepel. Megtaláljuk Tinódinál is ezeket /ld.F2r.; H4v./, továbbá az elől-talál /vkit/, szembe/n/-talál /vkivel/ alakokat /ld.E3r.; o4r. fent, az ütközik mellett!/.

Szinonimája is van az ütközik-nek, Tinódinál az öszve-roppan, ld. "Gyorsan nagy vac merön öszue roppananac" /H4r. vö. H3v./. Szemantikailag összefügg továbbá a harcot, viadalt /tehát a követő mozzanatot/ jelölő igékkel.

2.3.4. hadi fortélyok, taktikák

A hadviselés, hadakozás nyelvi kifejezéseit elemezve feltétlenül szólnunk kell még a végvári harcmodorra oly jellemző hadicselek, megtévesztő katonai akciók néhány kifejezéséről. Az ilyen eljárásokat összefoglaló értelemben fortél/y/vagy --félrevezetésről lévén szó-- csalatság ill. csalárdtság néven említik forrásaink.

Az első kettőt Tinódinál találtuk: a fortél/y/ az egri ostrom leírásában kerül elő, amikor a törökök "nagy tárgyt" tolnak a bástya mellé, majd hasábfát felhalmozva próbálnak bejutni a várba /ld. Slr. vö. Summa, X4v./; de fortél/y/ Gergely deák tüzeskerék-találmánya is, ld:

Talam ily fortelt keues embör latot

Gergöly Deac mint szörzé ez bölcsh dolgot /Slv./

"Csalatságon búsulnak" a törökök, amikor titkos aknáat ás-va az őket készen váró egriek kezébe kerülnek /ld.S2r./; amikor pedig sebbel-lobbal /sátraikat is otthagya/ elvonulnak Eger alól, a hadnagyok, cselvetéstől tartva, nem



engednek pihenést:

Készön varnác terekec ha ternenec

Valamij chalatsagot szörzenenec /T4r./

A csalárdság a BudBL-ben szerepel, s mint a 'megtévesztéssel, szerepjátszással félrevezet' jelentésű csal /vö.TESz./ származéka --fenti alakpárjával együtt-- jól kifejezi az effajta taktikák lényegét. Általában a lesvétéssel /ld. alább/ kapcsolatban fordul elő, mégpedig az alábbi, meghiusítását közlő sztereotip mondatban:

De hogi az mieynk ezőkben vezik cialardsagokat,
ki nem mönnnek vtannok, igi oltalmazsak magokat.

/ti.a várbeli törökök; 69. vö.105.,160-1. ill.TIN.n3r./

Alább következik az egyes kifejezések vizsgálata, melynek során több már tárgyalta, ám e témakörrel összefüggő megnevezés is előkerül --szándékunk szerint újabb hadtörténeti, szemantikai megvilágításban:

KÉM:

Ez az ismeretlen eredetű szó /vö.TESz./ a hírszerzés egyik kulcsszava, jelentése nagyjából azonos a maival: 'olyan személy, aki megfigyeli az ellenséget, kifürkészi belső titkait'.

Törökök és magyarok egyaránt nagy súlyt fektettek erre a tevékenységre, megbízható értesülések / az ellenfél erejének, szándékának ismerete/ nélkül aligha járhatott sikerrel a portya vagy a lesvétel, nem beszélve az ellenség tervének meghiusításáról. Legtöbbször egy-egy friss értesülés nyomán kovácsolódtak a tervek is: ebben a várban kevés a nép, ott hamarosan új bég költözik hivatalába /ilyenkor ui. egész vagyonát magával hozta, mint a füleki Haszán -- kárára, mert az egriek rajtaütöttek!; vö.BudBL.133., 135-6./, amott a lovak a "fűvön vannak", vásár, "sokadalom" készül valahol, amoda zsoldot szállítanak stb. -- mind alkalom a végvári katonáknak a "kiütésre", vitézkedésre.

Tinódi többször is kitér Cronicájában a kémekre, azt pl.,

hogy Ali basa hírt kapott Ferdinánd hadairól, így kommentálja:

Neki nagy soc kime tetoua futosnac

Minden hírt igazán hamar neki meg hoznac. /M2v./

Szinán basa pedig arra panaszkodik, hogy a magyar "fő-követ" Budára érkezvén "az melletti negy kimett talalank" /BudBL.433./.

Megtaláljuk még a kémség származékot, ld. egy rác "Kümsegeben iarasa ... ki ielentetéc" /TIN.Clr./; azt az embert "nem keöuetsegeben kwldeötteteök volt, hanem kin-segre" /BudBL.388./, valamint az -l igeképzős kémel, meg-kémel alakot /jelentésük könnyen levezethető/, ld. a fenti rácot urai:

Küldéc kimlenie az Magyar népeket

Ha meg verhetneieec el rablanac földöket /Clr. ld. még: M3r./

Vö. a basa említette kémek "az tengeöreön mentek ala, ... az hatalmas czaszar orszagat megh kimleni" /BudBL.434. vö.436./.

Hasonló értelemben használatos a latin eredetű cirkál

ige is /vö. lat. circare, TESz./, ennek jelentéstartalma azonban általánosabb: 'kutató, körüljárva vizsgál, puhatol vmit' /vö. NySz. is/. Egy budai bég pl. ezt írja szemrehányóan Magyar Bálintnak:

Ennek vtanna twdakozol rolam ky vagiok, es vgian cirkalz ... /majd megjegyzi:/

, my nem cirkalliok ekkeppen az magiar vvakatt es vitezeket mint kegielmed cirgallia, /BudBL.3./

De a budai basa tisztviselői is megcirkálják /és "megszámlálják", "megírják"/ ellenőrző körútjukon az adóköteles magyar városokat, falukat /vö.99-100.; megcirkálás:216./.

Tinódinál nem szerepel a cirkál, előfordul viszont egy azzal egyenértékű magyar szó, a megkerül, ld. a basa lovasokat küld, hogy "Az Kiral hadát kimölyéc meg körülyéc"

/M3r. v8. Ali basa írja, hogy immár négy esztendeje "az szanczakságot meg nem kerülték", BudBL.292./. Hasonlót fejez ki a tranzitív eljár ige is, ld. az elfogott kének "mind Miszirt, Samot, Halepet el iartak" /BudBL.434./.

Igen fontos szerepet játszott a hírszerzésben ill. a felderítésben a száguldó-nak ill. elől-járó-nak nevezett lovas különítmény /ld. 1.1.4./, amely /nemritkán álruhában!/ az ellenség területére, várai alá száguldva gyorsan hírt tudott vinni a várbelieknek vagy a hátrább elhelyezkedő derék-seregnek.

Ilyenkor szokás szerint foglyot is igyekeztek ejteni, hogy kivallathassák őket az ellenség terveiről. Külön kifejezés is van rá:

nyelvet fog ill. hoz

ami igen szemléletesen utal az ilyen foglyok különleges értékére. Tinódi pl. az "Egörből lött csaták" leírásában szól róla:

Lön ot elől iaro el választasba
Bachymegyei Andras nagy gyorsasagba
Terekekben hogy ő nyeluet foghatna /o4v./

v8. Ot egy keues varuan egy nyeluet hozanac
Kitől is bizonyal igaz hirt tudanac /n3r./

Természetesen a törökök is éltek ilyen fogással, ld:

az vegbeli vitezök az zyget uary beknek nyeluet hozuan, es meg kerdözuen, jllien hyrt mondot hogi ...
/BudBL.210./

Kivallatható fogoly értelemben más összefüggésben is előkerül a nyelv: Szinán basa írja, hogy megy a császárhoz "egynehany eleuen nyelv", akiket bizonyosan ő maga is ki fog kérdezni./389./.

Végül igen érdekes értesülésekhez lehetett jutni a pri-bék-ek révén /ld. 1.2./, akik a kellő pillanatban /leginkább a vállalkozás megkezdésekor/ átszöktek az ellenséghez, s ott töviről-hegyire előadták, mi készül. Nemegyszer ilyen árulás miatt bukik meg vagy fordul visszájára egy cselvetés,

amint a basák írásai is tanúsítják /ld. pl. 112-3., 151./.

A pribékeknek persze nincs sok becsületük a vitézek között, sem az egyik, sem a másik oldalon: a hadi furfangot, színlelést igen, de a hitszegő köpönyegforgatást nem tűri meg a vitézi erkölcs.

LES /V/:

Ezzel az ősi, ugor eredetű szóval, mely máig őrzi ige-névszói természetét, a hódoltság korának legkedveltebb, leggyakrabban üzött harcmódjához értünk. Kezdjük az igei jelentéssel, melynek hadi változata igen közel áll a vadászélettel kapcsolatba hozható ősi jelentéshez. Adataink alapján így határozhatjuk meg: '/haddal/ rejtőzködve figyel, várja az ellenséget'. Ezek szerint az imént látott kémel /ill. cirkál/ igével függ össze szemantikailag, s tőlük az egy helyben való meglapulás, másrészt a támadási, rajtaütési szándék mozzanatában tér el. Ld. Egyedi Tamás száz lóval készül:

Leg ottan indula Zadorlaka fele
Egy erdőbe alla, viratic ot lese
Semit nem talala egy faluba mene /TIN.Elr./

Számos adatunk van az igré a BudBL-ból, pl:

Mostan megh azonkeppen az Szecheny begh iött Buda-
ra, oda fel ezt ertuen lestek, de rea nem talaltak,
/365.vö.232./

Ha sikeres volt a lesés, általában a befejezettségre utaló megles alakot találjuk:

... valamy zegenj jzpahiak jőnek volt, kiket az
palotayak meg lesuen, Pakosnal reaiok wtötteknek
eginehaniat le vagtak es kit el vittének bennök; /135./
/a törökök hazaindultak a bajvívásról, ám/ az koma-
romiak utokott megh lesuen eötett benneök el
fogtak, /333./

Példáinkból kiderül, hogy a lesést a kiütés ill. meg-
ütés, vagyis a viadal, harc követi.

Előfordul ritkán a gyakorító -l képzős lesel és a visszaható lesekedik ~ leselkedik származék is, ld: az egriek a városba igyekvő törökökre "vgian ottan keszel leseluen Wket reayok Wtottenek" /BudBL.31./. Ezt az alakot használja Tinódi is, a bujái Nagy Márton és népe sorsáról szólva:

Az Iancharoc öket vtakon leselec

Evket mind le vagac Martont fogua el viuéc. /Mlv./

Ismét a BudBL-ben olvassuk, hogy Földvár mellett a magyarok "mind szüntelen lesekeüdnék, az szegeny uton iarokban sokat le uagnak" /365./; de vö."... ezön egriek Pest körniwl leselköttének" /és rátámadtak egy szpáhira ill. kíséretére; 131. ld.még:143.,159./.

LES /N/:

A főnévként használt szóhoz két jelentésváltozat tartozik: az egyik --és ez lehet az eredetibb-- pontos megfelelője az igei jelentésnek, tehát 'az a hely, ahol rejtőzködve figyelik, várják az ellenséget; ill. az ilyen figyelő helyzet'. A másik az elvontabb 'kelepce, hadicsel' jelentés /vö.TESz./, melynek tartalmában a lesés következménye: az ellenség rászédése, stratégiai megbénítása fejeződik ki. Az utóbbi jelentésváltozat nyilvánvalóan érintkezésen alapuló névátvitel eredménye /az összefüggés világos/, s feltehetőleg már korábban /a 16. század előtt/ kialakult.

A 16. századi hadi nyelv fontos szavaként elsősorban jellegzetes állandó szókapcsolatban fordul elő, melyek a harcmód egy-egy mozzanatát vagy $\equiv$ egészét jelölik meg, a szó egyik vagy másik jelentését aktualizálva. Ezeket vesszük most sorra, a harci mozzanatok rendjében, a BudBL-ből nyert gazdag példaanyag alapján.

lest vet:

A les itt egy 'megalkot, létrehoz, kialakít' jelentésű vet ige determinánisa, az egész kifejezés értelme tehát: 'lest, azaz kelepécét állít az ellenségnek'.

Mindezt a következőképpen hajtották végre: a jó előre

kieszelt tervek s a szerzett értesülések alapján válogatott legényekből álló csapat szállt ki egy vagy akár több végvárból, s a legnagyobb titokban /erre az éjszaka volt a legalkalmasabb/ elindultak a leshelyre. A menetalakzat rendszeren elől- és utól-járóra tagolódott, középen a derék-sereggel vagy dandárral /ezekre ld. 1.1.4./, jóval előttük pedig az ún. kalauzok, nyomjárók /vagy nyomnézők/ és cirkálók jártak. Ezeknek az volt a feladatuk, hogy a terepet felderítve biztonságos és rejtett utakon vezessék célhoz a sereget. E képességeik révén egyébként nagy becsületük volt a végekben, a kalauzokat pl. így említi Musztafa basa: a foglyul esett "ellenkezők" nem "úratlanok", merthogy "ky tyzedes ky szaszados ki yo kalawwz benne" /BudBL.49./; Ali basa pedig afféle fegyvertényként jegyzi meg, hogy emberei megúzvén a juhrablókat "az feő kalauuzok ki uolt feiet ueöttek" /373. mindkét adat "kalavúz-nak olvasandó!; a többi névre ld. TAKÁTS S.: Bajvívó magyarok, 213.; a cirkálók-nak a fenti cirkál-lal való összefüggése világos, vö.NySz.is/.

Ha a leshely messzire esett a vártól /márpedig gyakran így volt/, napokig is eltartott az út; ilyenkor hajnalban meglapultak, s csak a sötétség beálltával vonultak tovább. A kijelölt helyet elérve a csapatokat elosztották a rejtekhelyeken /rendszerint utak mentén, ahol az ellenség vonulni szokott/, kiküldték a strázsákat, cirkálókat, s nem volt más hátra, mint harci készenlétben, teljes csöndben várni, lesni az ellenséget -- néha napokon keresztül.

Ennyiből /s láthatjuk: nem is kevésből!/ állt tehát a lesvetés /leírásához felhasználtam: TAKÁTS S.: Lesvetés, i.m. 206-22./, most pedig lássuk a nyelvi példákat:

A Cronicában nem fordul ugyan elő a kifejezés, de idézhetjük Tinódi egy külön megjelent /s az RMKT.III. Függelékében közölt/ énekéből: /János bán kiszökik az urakkal Dobró várából,/

De az futás néki nem használt vala,
Mert lest király sokfelé vettet vala,
Kiktől a bán megfogattatott vala. /RMKT;III.333./

Több adatunk van viszont rá a BudBL-ből; köztük figyelmet érdemel az alábbi részlet, mely a lesvetés előzményeire is világosan utal:

16 die marty, az tokayak, ecyetiek, egriek, onadiak es az körniwl valo veg beliek mint masfel ezörön föl giwleköztenek volt, ertöttek, hogy az zolnaky bek jt nalunk vagion, Zolnakhoz nem mezze lest vetöttenek, /151./

Máshol a falubeliek vittek hírt az egri kapitánynak arról, hogy a törökök "határokat igazítani" készülnek, mire az "kj iwt minden nepeuel es lest vetet" /223.l.d.még 139./.

lest hány:

A fenti szókapcsolat változatának tekinthetjük: a vet helyett itt a vele szemantikailag szorosan összefüggő /eredetileg ui. hasonló cselekvést, ám elaprózottságot, ismétlődést is jelölő/ hány ige szerepel, mégpedig hasonlóan átvitt értelemben. A TESz. meg is ad egy 'létrehoz vmit' jelentésváltozatot a hány szócikkében /ld.6.a./, épp a lest hány és egyéb tárgyas szószerkezetek alapján. /Kissé érthetetlen viszont, hogy miért 1613:Pázm.Kal. 151: NySz. -- azaz: egy cselt hány szókapcsolat-- a TESz. első adata e jelentésre, amikor a lest hány sokkal korábbról adatolható magában a NySz.-ban is, ld. I.1309.111. les a: II.585./

Tinódinál nem találtuk a szóban forgó kifejezést, ezzel szemben --mint korábbi idézeteink is mutatják-- sűrűn előfordul a BudBL-ben, jóval többször mint a lest vet. Pl:

Ismeg vgian ezönök Hyduegh palank ala louaggal gyaloggal jwttének, harom vagi negj heliön lest hantának /BudBL.210./

Ebből az idézetből talán arra is választlkapunk, hogy a szókapcsolatnak miért a hány alaptagú változata az általánosabb, szabályosabb. A BudBL. híradásaiból és az ezzel foglalkozó munkákból tudjuk, hogy a lest általában nem egy, hanem 2-4 helyen vetették meg, így még könnyebben gyűrűbe foghatták az ellenséget. Különböztek egymástól a lesek is:

a kisebbnek az volt a feladata, hogy megzavarja és a nagyobbhoz, a dandár-t rejtő derék-les-hez csalja az ellenséget /vö. TAKÁTS i.m. 213-4.; ERDÉLYI i.m. 267.; a derék-les forrásainkban nem szerepel, de vö. derék-sereg, derék ostrom/. Elképzelhető tehát, hogy a lesvetésnek erre a többfázisú, összetett jellegére utal a hány alaptag, s ezzel függ össze gyakorisága.

Mindezt támogatja az a tény is, hogy az esetek többségében többes számú determináns tartozik az igéhez, tehát: leseket hány, ld:

az Nadasdi Ferencz, az saruári papai, bözpöriny palotai haddal föl kezűlven Esztergam körnőül leseket haniuan, az esztergamiakat lesre akartak vőnni, /214./

vö. nagi haddal föl kezűlven; ket auagj három heliön leseket hanuan ... /216. ld.még 69.,105.,118.,167.stb./

Természetesen megvan a helye e hadi ténykedésnek is az "ellenkező dolgok" listájában:

eyel nappal az sok ellenköző dolgoktul megh nem szűnnek, az hatalmas ciaszar varay ala szaguldnak, lesseket hannak, vtakat lesnek, yuhat barmot ragadoznak /187. vö.165./

Így kerül elő a les-hányás ill. a les-hányó származék is, példaként egy-egy jellemző részlet: "szűnety nincien az nagj cyataszasnak, vt allassnak, les haniásoknak" /41. vö.150.,199.; így is: "leseket haniastul ..." 171./; "faluk rablok, les haniok, vt allok, ... az ty rőndötők-ről vannak" /194. vö.209./

lesben áll:

Ez a szókapcsolat, amelyben a les első /'figyelőhely; figyelő helyzet'/ jelentése aktualizálódik, a les, lesel igék ekvivalensének, lexikai-szerkezeti szinonimájának tekinthető. Használata szintén kiterjedt a BudBL-ben, előkerül azonban Tinódinál is /pl. ott, ahol az Egerből "kapdosni" kiűtő vitézekről szól:/

Tyz hean szazan io drabantoc valanac

Gergöl Deakkal lesben allottanac

Akkor fő törököket hullatanac. /TIN.P4v. vö.Qlv./

Vö.ez el mult napokbannis, Battiany es Nadasdy sok sereggel iwttek Februar ala, egjnehany louagott eleöl boczatuan eö magok lesben allottak, /BudBL. 254. ld.még 36.,190.,199./

Az"elől-bocsátott lovagok" helyett írhatott volna szá-
guldó-t is Ali basa, amint ezt a hasonló híradásokban gyakran olvassuk, pl: a magyar vitézek Gesztes alá jöttek és "lesben aluan az myeynket, ki akartak cialni", mégpe-
dig így: "azonban zaguldoth bociatnak, az tyeytök,..."/125./.

lesben van:

A fentivel azonos szintaktikai szerkezetű, szintén a cselekvő elfoglalt helyzetére, állapotára utaló szókapcsolat, ld:

Pest közöth es Vaczy közöth az aegriek lesben leuen myuel hogy az zecyeny bek akarth jnneth tölwnk haza mönny rea akartak wtny, /BudBL.44. vö.73./

lesre vesz /vkit/:

A kifejezés már a lesvetés eredményességére ill. annak döntő harci mozzanatára utal. Jelentését így értelmezhetjük: 'kelepcébe csal, megtévesztő akcióval csapdába ejt /vkit/'. A budai basák beszámolóiban ez a kifejezés is igen gyakori, pl:

Az főleky tiszt változas közöt, Szabatka neuö kaste-
lira rohananak, az mieynk vtannok leuen, lesre vöttek,
es ket tizedest sok besliakat, kit le vagtak kit el
vittek /ti. a lesvető magyarok; BudBL.134. vö.116.,
161./

Máskor egy-egy meghíúsított vállalkozás kapcsán kerül elő, pl. így:

Szabatka ala jsmeg az szendöröyek es az körniöl
ualo uegbeliek zaguldot bocyattanak, az myeynket

lesre akartak vönny, de ezökbén veuen az cialard-sagot ki nem müntenek, /160. vö.102.,149.,176./

Láthatjuk idézeteinkből, hogy a hadművelet eme szakaszában, a "lesre vételben" a száguldó játszotta a kulcsszeret. Ezeket a bátor lovasokat a lesben álló sereg küldte az ellenség vára alá, hogy ott nyargalással, "ellenkezés-sel" harcra tüzeljék a várbélieket. Ha sikerült, s ezek "csatára" éhesen kijöttek a várból, a lovasok megugrottak, és elmenekülve maguk után csalták az ellenséget. Végül is az üldözők, hacsak időben észbe nem kaptak, egyenesen a csapdába rohantak. /Id. erre: TAKÁTS i.m. 217-8./

Ezek után érthető, miért használják lesre kivesz alakban is a fenti kifejezést, pl. itt: a Zsámok alá száguldó végbeliek "hogi az myeinketh lesre ki nem vehettek, az juhok aklayth mynd föl dultak" /159. vö.151.,338./.

Az imént leírt hadmozdulatot jelöli még a lesre visz ill. lesre csal

szókapcsolat, azzal a különbséggel, hogy az alaptagként szereplő ige az akció más-más mozzanatát emeli ki. Lássunk egy-egy példát:

az egriek nagi haddal zaguldottanak volth ... Hatuan ala, es nagi sokan lesben leuen, az myeynket lesre akartak vinny ... /de végül maguk vallottak kárt!
BudBL.73. vö.271./

Vö. /a magyarok/ hol Hatuan ala hol Byrin ala hol Zent miklos ala zaguldnak es ugi akariak az myeynket lesre cialni /155./

Itt említjük meg, hogy felbukkan a lesre megy kifejezés is Musztafa basa egyik levelében, amelyből most azért is idézünk, mivel egy tipikus les-akció rendkívül tömör és világos leírását tartalmazza:

Im ez holnapnak 11 napian az egriek Jaz Birinhöz közel lest vetötteknek, es az palank ala zaguldoth bociattanak, az mieynk vtannok leuen, az lesre möntenek, kit el fogtak, skit le vagtanak bennök;
/139. vö.167./

lesből kiút:

Ez a szókapcsolat a hadművelet legutolsó mozzanatát jelöli, azt, amikor a rejtőzködő dandár kirohan a leshely-ről és minden oldalról rátámad a lesre vitt, megzavarodott ellenségre. Igen találó tehát az alaptagként használt ki-út ige /vö. az út, kiút-ról mondottakkal: 2.3.3./.

Így kerül elő a BudBL-ben: Thuri Farkas egy csapattal lesben állva néhány lovasat küld ki "barmot" zsákmányolni; ez sikerül is, de a törökök a nyomukban vannak, mire: "az tőby assz lesből ky Wtqth az barmoth vgian el vittek" /36./. Másutt a lesből reá-út /vkire/ változata szerepel, ld. "Eztergambol Tymur Irez, eginahanad magaua jw volt, ... az komaromiak az lesből reayok Wtnek" /176. vö.191./.

Hasonló kifejezéseket egyéb támadást jelentő igékkel is alkotnak, pl. lesből reá-rohan, reá-támad vkire /ld. BudBL. 194. ill. 182./ valamint a lesből kijön /167./.

*

SZÓMUTATÓ

Alatt/a/ való 36.
birtoka alatt való 37.

Álgyú 59.
~ szerszám 63.

Áll 83.
be~, fel~, meg~ 83;
ellen/e/~, szembe/n/-~,
készen ~ 84; lesben ~
123; ostromnak ~, ost-
romról el~ 97; rendbe ~
84; viadalnak ~ 85.

Állapik 84.

Állat /vkit/ 83.
rendet 84.

Álló-sereg 35.

Ányúság 60.

Apród 15.

Árok 49.

Bámol: ol~ 100.

Bástya 48.
föld-~, kő-~ 49.

Bocsát: lovat folyóni ~ 110.
száguldót ~ 35.

Buz/o/gány 59.

Cirkál, meg~ 117.

Csal: lesre ~ 125.

Csalárdság 115.

Csalatság 115.

Csata 6,102.
aprólék ~ 104. ~ra in-
dul, ~ra jár, ~ra küld
104; ~ra /ki/megy 103;
~t kér 102; ~t talál,
~t üz 105.

Csatáz 105.

Csatázás 106.

Csatázó 106.

Csatáztat 105.

Cselleg, cselleng 77.

Dandár 34,121.

Dárda 59.

Derék: ~ ostrom 97; ~-sereg
34,121.

Drabant, darabont 26,28.

Ellenkedik, ellenkezik 65,66.

Ellenkezés 66.

Ellenkező 67; ~ dolog 66.

Ellenség 65.

Ellent-tart /vmiben/ 67.

Elöl-járó 33.

Előtt/e/ járó 37.

Emelcső 49.

Erő 7.

Fa 57.

Pegyver 51.
~re kel, ~t ragad, ~t vesz
85; tűzzel és ~rel 53.

Pegyveres 24.
lovag ~, ~ lovag, ~ sereg
24.

Fog: nyelvet ~ 118.

Fok /ti. váré/ 49.

Fortély 115.

Fő: ~-hadnagy 18; ~-kapitány
19,20; ~-legény 16; ~-ló 106.

Frigy: ~ ellen jár 66.
~törő 67.

Gálya 64.

Gyakdos 57.

Gyalog 27.
puskás ~ 28; ~-hadnagy 19;
~ nép 28,31; ~ puskás 28.

Gyújtó: ~ szerszám 63.

Gyűjtes/ik/ 74.

Gyűl/ik/ 73.
be~, egybe/n/-~, el-fel~,
összve-~ 74.

Gyülekez/ik/ 74.
 Gyűlés 74.
 ~ben van, ~t tesz 74.
 Háborog, háborul 91.
 Háborúság 91.
 ~támad 71; ~ot indít 87.
 Had 1,90.
 belső ~, ideki való ~, mezei ~ 2; nyilván-való ~ 90; odabe való ~ 2; országos ~ 90; ~támad 71; ~at indít 87,91; ~at készít 75; ~at támaszt 70; ~dal készül 75.
 Hadakoz/ik/ 90.
 Hadakozás 91.
 nyilván-való ~ 91.
 Hadakozó: ~ szerszám 63.
 Hadi: ~ szerszám 63.
 Hadnagy 17.
 fő-~,18; gyalog-~, 10-vag-~ 19,22.
 Hajdú 27,29.
 vitéz ~ 11; ~ gyalog nép 31. ~-vitéz 12.
 Hajó 64.
 Handzsár 56.
 Hány: lest ~ 122.
 les-hányás, les-hányó 123.
 Haramia 32.
 Harc 92.
 ~ot tesz, ~ra talál 93.
 Harcol 92.
 Harcolás 92.
 ~t tesz 92.
 Hátul-járó 33.
 Ház 45.
 vég-~ 44; szállott ~, vigyázó ~ 45.
 Hirdet/tet/: zászló alá ~ 68.
 Hópénz 41.

Hordoz/tat/: véres tört ~ 68.
 Hoz: nyelvet ~ 118.
 Hős 14.
 Huszár 22.
 ~ nép 5.
 Ifjú 14.
 Inas 15.
 Indít 86.
 el~ 86; fel~ 89; háborúságot ~, hadat ~ 87.
 Indíttatik: fel~ 89.
 Indul 85.
 fel~ 88; meg~ 86; csatára ~ 104; ostromnak ~ 97.
 Indulás 88.
 Indulat 89.
 Írat: el~ 67.
 Írott kopja 57.
 Jan/i/csár 31.
 Jár: el~ /vmit/ 118.
 csatára ~ 104; frigy ellen ~ 66; táborát ~ 82.
 Jargal 109.
 Jargalás 110.
 Jártat: tábor/á/t ~/ja/ 82.
 Jön 78.
 ki~ 79; lesből ki~ 126.
 Kalács /ti. tüzes/ 63.
 Kalauz 121.
 Kapitány 19.
 fő-~, végbeli ~ 19,20.
 Kapu: emelcsős ~ 49.
 ~-palánk 46.
 Kard 56.
 tűzzel és ~dal 53.
 Kas, töltött ~ 50.
 Kastél/y/ 47.
 Katona 25.
 Kel: fel~ 73.
 Kém 116.
 Kémel, meg~ 117.

Kémség 117.
 Kép: király-~e 39; császár/nak/ ~e 40.
 Kerítés 48.
 kerített-váras 43.
 Kerül: meg~ 117.
 Kész, készen /van/ 76.
 készen áll/at/ 84.
 Készenlét 77.
 Készít, fel~ 75.
 hadat ~ 75.
 Készül 75.
 haddal ~ 75; ostromhoz ~ 97.
 Készülés, készület 76.
 Kéve /ti. égő/ 63.
 Kéz-ív, kézíves 62.
 Kopja 57.
 írott ~, ~t ront, ~t tör 57.
 Korlát 48.
 Kő: ~-bástya 49;
 ~-vár 42.
 Költség 41.
 Könnyű-lovag 22.
 Köznép 8.
 Kulcsos: ~ váras 43.
 Kuracsin 59.
 Külső-vár 42.
 Lanckenét, lanc 31.
 ~ nép 5.
 Lapta: tüzes ~ 63.
 Legény 12.
 fő-~ 16; szegény-~ 13.
 Les /N/ 120.
 ~-hányás, ~-hányó 123.
 ~ben áll 123; ~ben van 124; ~ből kijön, ~ből reá-rohan, ~ből reá-támad, ~ből kiút, ~ből reá-út 126; ~re csal, ~re megy 125; ~re vész 124; ~re visz 125;

~t hány 122; ~t vet 120.
 Les /V/ 119.
 meg~ 119.
 Lesel, leselkedik, lesekedik 120.
 Ló 106.
 fő-~, lépő-~ 106; lovat folyni bocsát 110.
 Lobogó 58.
 Lovag 21.
 fegyveres ~ 24; könnyű-~ 22; ~ fegyveres 24; ~-hadnagy 19,22; ~-vitéz 12.
 Lovas 22.
 Lő, lő/tet 61.
 Martalóc 32.
 Mazur 38.
 Megy /vhová/ 78.
 ki~ 79; csatára /ki/~ 103; lesre ~ 125; ostromnak ~ 97.
 Mező: ~re kiszáll 79.
 mezei had 2.
 Naszád 64.
 Nép 4.
 gyalog ~ 28; hajdú gyalog~, erős spanyol ~ 31; huszár 5; köz~ 8; lanckenét ~ 5; várbeli ~ 2,5; vitéz ~ 4,11; vitézlő ~ 4; zászló-alja ~ 33.
 Nyargal 110.
 Nyársol 57.
 Nyelv: eleven ~, ~et fog, ~et hoz 118.
 Nyíl: tüzes ~ 63.
 Nyilván-való had, hadakozás 90,91.
 Ostrom 96.
 derék ~, vég-~ 97; ~hoz készül, ~nak áll, ~nak indul, ~nak megy, ~nak rohan/ás/, ~ot tétet, ~ről eláll 97.
 Ostromlás 98.
 Ostromol, ki~ 97,98.

Ostrompénz 41.
Öklel 58.
Ökleletet tesz 58.
Pajzs 59.
Palánk 45.
fiú-~, kapu-~, sövény-
~, tapasztott ~ 46.
Páncél 59.
Párkány 47.
Pattantyús 62.
Porkoláb 19,39.
Pribék 40,118.
Puska 60.
apró ~ 60.
Puskás 62.
gyalog ~, ~ gyalog 28;
~ jancsár 31.
Rend: ~be áll/at/, ~et
állat, ~et út 84.
Reszgöd/ik/ 77.
Rohan 98.
be~, fel~, ki~ 100;
ostromnak ~ 97; lesből
reá-~ 126.
Rohanás 100.
Ront, rontat 62.
kopját ront 57.
Roppan: össze-~ 115.
Sajka 64.
Sánc 50.
Sarampó 48.
Sereg 3.
álló-~ 35; derék-~ 34,
121; fegyveres ~ 24.
Seregbontó 61.
Strázsa 35, 121.
Szablya 53,56.
Szaggat 62.
Száguld 106.
meg~ 109.
Száguldás 109.
Száguldó 34,118,125.

száguldót bocsát 35.
Szakállos 60.
Száll 78,80.
által-~, be~, el~, fel~
79; ki~ 78; le~, meg~ 80;
mezőre ki 79; táborba /ki/~
79,82.
Szállás, megszállás 81.
Szállít: ki~ 79.
Szállott: ~ ház 45.
Százados 17.
Szegény-legény 13.
Szer 62.
Szerszám 62.
álgú~ , gyújtó ~ , hadako-
zó ~ , hadi ~ , tüzes ~ 63.
Szerartás 64.
Szerződ/ik/: viadalhoz ~ 85.
Szpáhi/a/ 31.
Tábor 5,82.
~-hely, ~ba száll 82; ~ba
kiszáll 79; ~t jár, ~/á/t
jártat/ja/ 82.
Talál /vkire/ 115.
egybe/n/-~ /vkivel/, elöl-
/vkit/, szembe/n/-~ /vkivel/
115; csatát ~ 105.
Találkozik /vkivel/ 115.
Támad 68.
ellen/e/ ~ , fel~ 69; hábo-
ruság ~ , had ~ 71; lesből
reá-~ 126.
Támadás 72.
Támaszt 70.
fel~, hadat ~ 70.
Taraszk 60.
Tárgy 64.
Tiszt 38.
~et ad 38; ~et bir 39; ~et
oszt, ~et elvesz, ~et fel-
vesz, ~étől megfoszt /vkit/,
~ül ad 38.
Tisztartó 19,38.
Tizedes 17.

Tonna /ti. égő/ 63.
Torony 49.
Töltés 50.
Töltött kas 50.
Tör, töret 61.
kopját tör 57.
Tör: hegyes ~ 57.
Tusakodik 91.
Tűz: ~zel és fegyverrel,
~zel és karddal, ~zel-
vassal, vassal-~zel 53.
Tűzes: ~lapta, ~nyíl,
~szerszám 63.
Utól-járó 33.
Ut 111.
be~ 113; ki~ 112; meg~
113; lesből ki~ 126;
lesből reá-~ 126; rendet
~ 84.
Ütés 114.
ki~ 113; meg~ 114.
ütetlen 114.
Ütköz/ik/ 114.
szemben ~ 114.
Ütközet 114.
Úz: csatát ~ 105.
Vár 42.
belső-~, közé-~, külső-
42; vég-~ 44; víz-~ 42.
Váras 43.
kerített-~, kulcsos ~ 43.
Várbeli/ek/ 44.
~ nép 2,5.
Várta 50.
Vas 53.

Vég/ek/ 43.
~-ház, ~-hely, ~-vár 44;
~-ostrom 97.
Végbeli/ek/ 44.
~ kapitány 20.
Véres tört hordoz/tat/ 68.
Vesz: lesre /ki/~ 124,125.
Vet: lest ~ 120.
Ví/v/ 93.
Viadal 95.
~hoz szerződik, ~nak áll
85; ~t kezd 96; ~t tart
96.
Vigyázó ház 45.
Visz: lesre ~ 125.
Vitat 95.
egybe-~ 95.
Vitéz 8.
hajdú-~, lovag-~ 12; nemes
~ 9; ~ember, ~hajdú, ~
módra 11; ~-nép 4,11; ~
szolga 10.
Vitézlő: ~barát/om/ 10; ~
férfiú 10; ~nép 4; ~sze-
mély 11.
Vívás 95.
Víz-vár 42.
Zászló 32,58.
~alá hirdet/tet/ 68.
Zászló-alja nép 33.
Zendül, meg 77.
Zsold 41.
~ot hirdet, ~ot kiált 41.

